

A RENDSZERVÁLTÁS MAGYAR SZEMMEL

Kulcsszavak: Ellenzéki szerveződés, magyar–szlovák–cseh ellenzéki együttműködés, rendszerváltás, pártok és stratégiák, Csemadok, választási törvény, magyar egyetem.

1. BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

A (cseh)szlovákiai rendszerváltás kisebbségi vonatkozásaival foglalkozó szerző nem teljesen felderítetlen területre téved, hiszen e témakörben már megjelentek hasznos szöveggyűjtemények, kronológiák, résztanulmányok, elméleti igényű elemzések is. A kutatás mégis csak félúton tart. Számatlan részletkérdés maradt még feltáratlanul, sok kérdésre csak egyoldalú és ellenőrizetlen hitelességű válaszok léteznek. Ennek több oka van. Az egyik, hogy 1989 végének, 1990 elejének lázas napjaiban a rendszerváltás szereplői nem gondoltak úgymond az utókorra, számos esemény dokumentálatlan maradt. A sajtó még csak tanulta a cenzúrázatlan hírforrás szerepét, a korszak tudósításaiban néha szétválaszthatatlanul keveredik a tényanyag a szerző saját benyomásaival. Az országos szintű kutatási programokban viszont, mint amilyen a Milan Šimečka Alapítványé volt a kilencvenes évek második felében, a magyarok részvétele a rendszerváltás eseményeiben csak marginálisan szerepel. A frissen alakult pártok nyilatkozatai, s ez érvényes a későbbi időszakra is, érthető okokból elfogultak, ahogy nem mentesek a szubjektivitástól a közéletben szerepet vállalt személyek egyéni visszaemlékezései sem. A fennmaradt szerény mennyiségű kordokumentum rendszerezése, feldolgozása pedig még nem fejeződött be.

Terjedelmi és egyéb korlátai miatt ez az összefoglalás nem a részletkérdések tisztázását tűzte ki céljául, hanem inkább arra összpontosít, hogy vázolja a szlovákiai magyarság körében megfogalmazódott politikai stratégiákat, ezek gyakorlati működését, s részben a gyöke-

reket, amelyekből az eltérő politikai felfogások táplálkoztak.

A szlovákiai magyarság nem egyforma érzésekkel, egyforma célkitűzésekkel és elvárásokkal fogadta, akarta a rendszerváltást. Más és más érzéseket váltott ki a változás az állami és pártapparátusba beépült, abból profitáló magyarokban, megint más azokban, akik csupán túlélési taktikájuk részeként „épültek be” a rendszerbe, vagy éppenséggel a „belülről bomlasztás” lehetőségének naiv hite élt bennük. Más feladatokat tűztek ki elsődlegesen megoldandónak a fálvakban összehívott lakossági fórumok, megint mással, a kommunista hatalom lebontásával bajlódtak a központi szinten foglalkozók. Bizonyos mértékű általánosítás mégis helyénvaló. A magyar kisebbséghez tartozás nemcsak a nemzetiségi problémák iránti fokozott érzékenységet jelentett valamennyi réteg esetében, hanem kihatott olyan konkrét, a kor és a későbbi politikai fejlődés szempontjából meghatározó kérdésekhez való viszonyra is, mint az előbb említett, a hatalomba beépült vagy beépülni igyekvő réteg „politikai rehabilitálása”, illetve az átvilágítás magyarokat érintő eredményeinek megítélése. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata is további kutatást igényel.

Ami a rendszerváltás korszakának időbeli behatárolását illeti, nem ritka az olyan vélemény sem, hogy az még mindig nem fejeződött be. A szerző általában sem osztja ezt a nézetet, de praktikus okokból is elkerülhetetlen volt kijelölni a vizsgálat alá vont időszakot. (Cseh-)Szlovákiában egyszerű megjelölni a rendszerváltás kezdetét 1989. november 17-ében. Az 1990. júniusi első szabad választások bizonyosan nem a demokratikus építkezés végét jelen-

tik, de fordulópontot mindenképpen. Az ország élére minden szempontból legitim vezetés került, amely ugyanakkor már építhetett a „forradalmi” parlament által megalkotott sarkalatos törvényekre. Ezzel befejeződött a csak a nagygyűlések tömegeinek (bár egyértelmű) támogatására támaszkodó rendszerváltó mozgalmak szerepe.

Végezetül pedig talán nem teljesen fölösleges emlékeztetni arra, hogy 1989. november 17-e után szinte a legkönnyebb feladatok egyike volt a kommunista párt vezető szerepének törlése az alkotmányból. Az általános áruhiány, a devizahiány, a börtönlázadások, a termelés akadozása, a sarkalatos törvények előkészítése, a piacgazdaságra való áttérés előkészületei csak néhány azon problémák és feladatok közül, amelyeket a kormányoknak gyors tempóban, hatalmas nyomás alatt kezelniük kellett. Ha ebbe a képhez beleillesztjük a sokak számára váratlanul, de erőteljesen felszínre törő kisebbségi jogköveteléseket, talán jobban megérthetjük a sokszor értetlen, sokszor ingerült vagy elutasító reakciókat is.

2. A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG ELLENZÉKI SZERVEZŐDÉSE A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

A politikai elemzők tényként kezelik, hogy az egykori Csehszlovákia keretein belül Szlovákiában az 1968-at követő normalizáció eltérő, kevésbé kíméletlen jellege miatt a csehországihoz, magyarországihoz, lengyelországihoz hasonló demokratikus ellenzék alig-alig létezett.¹ Ez a szinte általánosan elfogadott tétel a nyolcvanas évek, különösen azok második fele tekintetében nem igazán állja meg a helyét. Tény, hogy a legismertebb csehszlovák ellenzéki csoportosuláshoz, a Charta 77-hez (a továbbiakban: Charta) kevés szlovák csatlakozott. Ez azonban nem jelentette egyben az ellenzék nemlétét: a szlovákiai szamizdat folyóiratok szerkesztőinek-kiadóinak többsége ugyan nem tartozott a Charta aláírói közé, „ellenzékiségük” ettől függetlenül nem vonható kétségbe. Szlovákiában is tevékenykedtek a hivatalos

művészetből kiüldözött alkotók.² Ugyanígy nem hagyható figyelmen kívül a „földalatti egyház” s általában az erős katolikus ellenzék tevékenysége.³ Végül pedig a szlovákiai magyar kisebbség köreiben is megszerveződött az ellenállás, amely a nyolcvanas évek végéig kevés kivétellel a kisebbségi sérelmek feltárására, az azokat kiváltó intézkedések elleni tiltakozásra szorítkozott.⁴

A magyar kisebbségi ellenzéki és féllen-zéki tevékenység alapos dokumentálása és összefüggésekbe helyezése még nem történt meg. A bevezető megjegyzésekben a rendszerváltás kezdete kutatásának nehézségeiről elmondottak erre a korszakra fokozottan érvényesek. 1989-et követően még hosszú évekig szinte változatlan formában maradtak hatályban a közelmúlt levéltári anyagainak kutathatóságát erősen korlátozó rendelkezések, így keveset tudunk az állambiztonsági szerveknek a magyarok elleni tevékenységéről.⁵ A kezdeteknél tart az ellenzékinek minősíthető személyek emlékeinek a rögzítése is (verifikálásukról nem is szólva). Kivételt Duray Miklós képez, aki több könyvében meglehetősen részletességgel írta le a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának történetét.⁶ Mivel azonban ezek a kötetek 1989-et megelőzően jelentek meg először, Duray az ellenzéki etika szabályait betartva csak saját szerepéről ír, illetve más személyeket csak a rendőrség számára már akkor ismert összefüggésekben említ.⁷ A kutatási eredmények mai állása szerint annyi azért megközelíthető, hogy a hatalom az „ellenséget” állambiztonsági szempontból egységesen kezelte, az egyes csoportok besorolásának fő szempontja az adott időszakban kifejtett aktivitásuk volt.⁸

Csehszlovákia, illetve Szlovákia Kommunista Pártjának legfelsőbb vezetése előtt a belügyminiszter által a nyolcvanas évek második felében ismertett nemzetbiztonsági jelentések – amelyek persze fenntartásokkal kezelendők, hiszen céljuk egyebek között annak bizonyítása volt, hogy a titkosrendőrség szoros megfigyelés és ellenőrzés alatt tart minden gyanús mozgást, és sikeresen akadályozza azok elburjánzását – mindegyike a megfigyelt, tehát ve-

szélesnek tartott csoportok között említi a „magyar nacionalistákat” (és név szerint Duray Miklóst). A kifejezetten a szlovákiai helyzetre összpontosító jelentés 1986-ban első helyen – ami a korszak kutatói szerint „veszélyességi” rangsorolást is jelent – az ún. hatvannyolcas reformkommunistákat emeli ki, második helyen a pozsonyi polgári ellenzékot, kitérve annak prágai kapcsolataira. Ez utóbbi csoportról – név szerint említve Miroslav Kusýt, Ján Jablonickýt és Ján Čarnogurskýt – külön közli a jelentés, hogy intenzívebbé vált kapcsolatuk Duray Miklóssal „a Szlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű állampolgárainak nemzetiségi érzéseivel való visszaélés kérdésében”.

1987-ben a titkosrendőrség a prágai ellenzék, „a Szlovákia Kommunista Pártja antiszocialista volt tagjai”, a „római katolikus egyház reakciós szárnya” és magyar kisebbség még szorosabb együttműködésének kialakítására tett kísérletekről ad számot. A magyar belső ellenség köreiből ismét Duray Miklós neve szerepel, illetve „a magyar nacionalizmus követői a Nyitrai és a Galántai járásban”.

1988-ban már az „előkelő” második helyen említi a soros jelentés azokat, akik „Csehszlovákia Kommunista Pártja nemzetiségi politikáját támadják a magyar nemzetiségű állampolgárok érzéseivel visszaélni akarva”. Nevek említése nélkül szól a jelentés arról, hogy „nacionalista tevékenység legalizálására” próbálják egyesek felhasználni a Csemadokot, továbbá szól a „pozsonyi Madách Könyvkiadó dolgozóinak fokozódó ellenséges aktivitásáról”. (Elsőként ebben az évben tér ki a titkosszolgálat a környezetvédők szervezkedésére Bős–Nagymaros, valamint a Jaslovské Bohunice-i atomerőmű ellen; Pavol Šremer, Mikuláš Huba és Peter Tatár „érdemelte ki” a név szerinti említést is.)

1989 októberében a titkosrendőrség vezetőinek a belső ellenséggel foglalkozó értekezletén az ellenzéki struktúrák jelentős terjeszkedéséről szólnak. A „magyar nacionalizmus” a nyugat-szlovákiai kerület jelentésében kapott a legnagyobb teret, különösen a Jogvédő Bizottság felhívásának terjesztése miatt (a CSKP KB ülés-

sének a vegyesen lakott területek iskoláira vonatkozó határozata ellen).⁹

A titkosrendőrségi jelentésekből az is egyértelmű, hogy a hatalom szempontjából különösen nagy veszélyt az egyes csoportok kapcsolatfelvétele, együttműködése jelentette. Logikusan törekedett tehát az ellenzék megosztására, a bizalmatlanság szítására. A kihallgatásokról megjelent visszaemlékezésekben számos utalás történik arra, hogyan próbálta meg a titkosrendőrség szembeállítani a magyarokat és a szlovákokat, illetve az ellenzék polgári és katolikus tagjait.¹⁰

Ellentét, bizalmatlanság persze a titkosrendőrség hathatós segítsége nélkül is létezett, s hogy ezt nem sikerült feloldani, rányomta bélyegét a rendszerváltást követő első hónapokra, sőt évekre is.

3. A MAGYAR–SZLOVÁK–CSEH ELLENZÉKI EGYÜTTMŰKÖDÉS NEHÉZSÉGEI

A (cseh)szlovák–magyar ellenzéki együttműködésben mutatkozó nehézségeknek érdemes külön figyelmet szentelni, mivel ezek hosszú távú szemléletbeli különbségeket tükröznek, s mint ilyenek, meghatározták a kisebbségi politikai elit jelentős részének viszonyulását a (cseh)szlovák politikához a rendszerváltás után is. A magyar részről mutatkozó bizalmatlanság okát 1981-ben Duray Miklós így foglalta össze: „Annyi biztos, hogy a Charta szívesen fogadott volna el aláírásokat a bizottság nevében. Ennek azonban, mint már beszéltem róla, komoly akadályai voltak: a Charta nem foglalkozott a kisebbségi kérdéssel, s ezért a kisebbségi magyar tiszta lelkiismerettel nem írhatta alá. És van egy másik szempont is. A nemzeti kisebbségi kérdés Csehszlovákiában egyidős a köztársasággal. Ebben az országban a demokrácia restaurációja nem képzelhető el a nemzeti dualizmus helyett a nemzeti pluralizmus elvének elfogadása nélkül. Ám a Charta az egyéni polgárjogok védelmét tűzte zászlajára, ez pedig egy népcsoport védelme szempontjából csak az első lépést jelenti. Hiányolom, hogy a Charta

nem kísérelte meg a köztársaság történelmi el-
lentmondásainak az elemzését. Tévedés ne es-
sék, nem azzal nem értek egyet, ami szerepel a
Charta dokumentumában, hanem azt hiányo-
lom, ami nincs benne.”¹¹

Ezt, a mai olvasó számára talán megdöb-
bentő kijelentést a lelkiismereti problémákról
feltehetően az 1978-ban alakult Jogvédő
Bizottság¹² és a Charta közötti első kapcsolat-
felvétel kudarcának keserűsége váltotta ki, hi-
szén később maga Duray Miklós is árnyaltab-
ban ír erről a viszonyról.¹³ Ugyanakkor tény,
hogy a Charta első aláírói és szövívei által
1978-ban lefolytatott belső vitában, amelynek
tárgya a Charta által közreadott dokumentumok
jellege és tartalma volt, egy jelentős csoport a
feldolgozandó legfontosabb témakörök között
megemlítette a cigányok, illetve általában a
nemzeti kisebbségek helyzetét.¹⁴ Az első évek-
ben ennek ellenére csak a cigány kisebbség
helyzetéről adott közre vitairat formájában a
Charta egy dokumentumot.

A Charta első kisebbségi vonatkozású do-
kumentuma az 1982-ben, Duray Miklós első
letartóztatása idején az ország legfőbb ügyészé-
hez intézett levél volt „a büntető törvénykönyv
néhány rendelkezésének helytelen alkalmazásá-
sáról”. Egy közös nyilatkozat kiadásáról
1985–1986-ban folyó tárgyalások (amelyeket
megelőzött Duray Miklós második letartóztatá-
sa, részéről a Charta aláírása¹⁵, ill. Ján Čarno-
gurskýnak, Miroslav Kusýnak, Milan Šimečká-
nak és Jozef Jablonickýnak a letartóztatása
ügyében Peter Colotka szlovák kormányfőhöz
és Jozef Lenárt szlovák első titkárhoz intézett
tiltakozó levele) zátonyra futottak. A közzétett
szövegváltozatok azt bizonyítják, hogy ennek
oka nem annyira a felvállalható kisebbségi jo-
gok listája volt, hanem sokkal inkább a törté-
nelmi múlt eltérő értékelése és az ebből fakadó
terminológiai viták, illetve a szintén történelmi
tapasztalatokra épülő bizalmatlanság. Duray
számára a dualizmus kori Magyarország, Čar-
nogurský számára Csehszlovákia vonatkozásá-
ban volt fontos az árnyaltabb fogalmazás, ille-
ve az, hogy a nemzetiségi politika bűneiért ne
az államot magát, hanem az uralkodó rendszert
érje bírálat. Nem sikerült megállapodásra jutni

abban sem, hogy történjen-e említés a magyar-
országi szlovákokról és a határok sérthetetlen-
ségéről.¹⁶

A csehszlovák emigráció Tudományos és
Művészeti Társaságának bostoni kongresszusá-
ra készült írások, ahol a megállapodás szerint
mindenki saját nevében mondta el véleményét
a csehszlovák nemzetiségi politikáról, jól il-
lusztrálják azokat a bizalmatlansági tényező-
ket, amelyek a kudarcot előidézték.¹⁷

Ján Čarnogurský írásában a müncheni dön-
tés előtti helyzetre utalva tette fel a kérdést,
hogy az, ahogy a magyar emigráció kezeli
Csehszlovákiát, megkérdőjelezi annak létjogo-
sultságát, vajon az egész magyar társadalom
véleményét tükrözi-e. Már maga a kérdésfelte-
vés magában rejtje az igenlő válasz lehetőségét.
(Čarnogurský hozzátette ugyanakkor, hogy
még ha ez lenne is a helyzet, „...nem szabad
hagyni eltéríteni magunkat elvi álláspontunk-
tól. A szlovákiai magyar kisebbséget megilletik
mindazok a jogok, amelyekre szüksége van
normális nemzeti és szociális fejlődéséhez.”¹⁸)
Duray Miklós is hasonló általánosítást tett a
csehszlovák társadalom vonatkozásában, tény-
ként kezelve, hogy a „hivatalos államnaciona-
lista szemléletnek hódol a csehszlovák közvé-
lemény mind otthon, mind az emigrációban”.¹⁹
Tanulmányából egyértelmű, hogy továbbra is
fenntartotta véleményét, miszerint a kisebbségi
kérdésről nem lehet megállapodásra jutni anél-
kül, hogy a felek azonos történelemszemléletet
fogadnának el: „A mai nemzetiségi politika bí-
rálata, ha nem csupán megállapító, hanem ok-
fejtő is, nem térhet ki a folyamat, tehát az előz-
mények elemzése elől. Ilyen analízis nélkül a
jelenlegi helyzet érthetetlen vagy félremagya-
rázható, mert fedve maradnak a folyamat ten-
denciái. A tendenciák feltárása viszont olyan
érzékeny csehszlovák nemzeti-hatalmi érdeke-
ket is érintene, amelyeknek objektív kritikai
elemzésére kis kivétellel felkészületlen a mai
nemhivatalos csehszlovák nyilvánosság.”²⁰ Tu-
lajdonképpen mindkét szerzővel vitatkozva
Miroslav Kusý volt az, aki a kommunista hata-
lom természetét elemezve nem vitatta, hogy lé-
tezik specifikusan nemzetiségi elnyomás is –
különösen akkor, ha a kisebbségek tevékenység-

ge veszélyezteti a párt hatalmi érdekeit –, ám „a bosszú momentuma a nemzetiségi politikában szerintem ma már nem lelhető fel – vagy ha mégis, másutt kell keresni: a háború utáni szlovák (főleg ludák) emigrációnál és részben a szlovák lakosság egyes csoportjainak nacionalista reszsentimentumaiban s atavizmusaiban (magyarelles hangulatok formájában)”.²¹

A Charta további dokumentumai viszont azt bizonyítják, hogy a történelmi viták zárójelbe tétele kézzelfogható eredményeket is hozhatott. A Charta állásfoglalásai a pozsonyi magyar intézmények elleni támadások ügyében természetesnek tekinthetők, amennyiben beleillettek a Charta alaptevékenységéről kialakított elképzelésbe.²² Ezeknél jelentősebb volt a Charta 1987. december 15-én a csehszlovák kormány elnökségének, a szlovák kormányhivatalnak és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) bécsi utóértekezletének megküldött 74/87. számú dokumentuma a nemzeti kisebbségek jogait szabályozó elvek nemzetközi biztosítása ügyében. A szöveget a Jogvédő Bizottság dolgozta ki, és a Charta akkori szövívi mellett csatlakozott hozzá aláírásával Miroslav Kusý, illetve Milan Šimečka. Később levélben biztosította egyetértéséről a Chartát a szöveggel kapcsolatban Ján Čarnogurský is.²³ A javaslat szerkezetében és tartalmában is igazodik az alkalomhoz, hiszen célja az volt, hogy az utóértekezlet záródokumentumába a megfogalmazott elvek bekerüljenek: a kisebbségi kérdést az emberi jogok részeként kezelve olyan általános alapelveket fogalmaz meg, mint a szabad kapcsolattartás az anyaországgal, a szabad információáramlás, az anyanyelvű oktatáshoz való jog, a nyelvhasználati jogok, az elnemzetlenítés tilalma.

A fentebb ismertetett vita kapcsán fontos megjegyezni, hogy a Jogvédő Bizottság valamennyi dokumentuma és egész tevékenysége bár jogosan tekinthető a csehszlovákiai és általában a közép-európai polgárjogi ellenzék részének, csak részben felelt meg „a második nyilvánosság” vagy a „szamizdat” elfogadott kritériumainak. Ha samizdat alatt elsősorban a cenzúrázatlan, szabad vita színterét értjük, akkor fontos megjegyezni, hogy a bizottság

szövegei közzétételüket követően nem voltak szabad vita tárgyai – nem létezett szlovákiai magyar samizdat folyóirat vagy egyéb fórum, amely a vitának teret adhatott volna. S mivel – ahogy azt már említettük – máig nem ismertek a bizottság munkatársai, arról sem lehet képet alkotni, hogy e szövegek hogyan nyerték el végső formájukat. Nem tudható, hogy a belőlük kiolvasható politikai szemlélet csak Duray Miklós személyéhez köthető-e vagy egy nagyobb csoport sajátja volt.

4. A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTTI ÉV

1988 nyarán a hatóságok engedélyezték Duray Miklós kiutazását az Egyesült Államokba. A tisztázó viták közte és a szlovák ellenzék között így nem folytatódhattak, miközben épp megkezdődött a rendszer eróziója. A csehszlovák kommunista rendszer – az NDK mellett – a „béketábor” legbigottabb tagja volt, melynek vezetése nem akart tudomást venni a kommunizmus érezhető megingásáról. A már a környező országokat is elérő fontolva haladó liberalizálódás ennek ellenére mozgósította a szlovákiai társadalmat is.²⁴ Ennek legjelentősebb megnyilvánulása az 1988. március 25-i, a katolikus ellenzék által szervezett ún. gyertyás tüntetés volt Pozsonyban. (A tüntetést követő percek pedig jól illusztrálták a rendszert elzántságát hatalma fenntartására.) A szlovákiai magyarokra a legnagyobb hatást nyilvánvalóan az egyre szabadabb magyarországi politikai légkör gyakorolta, különösen azt követően, hogy a cenzúra korlátai kitágultak az állami elektronikus hírközlésben is. Már 1988 őszén több ezer aláírás gyűlt össze a romániai falurombolási tervek elleni felhívás alá. Fokozatosan aktivizálódtak az olyan legális intézmények is, mint a Csemadok vagy a Szlovák Írószövetség Magyar Szekciója. Ennek a korszaknak a legjelentősebb kisebbségi dokumentuma „A csehszlovákiai magyarok memoranduma 1988”, valamint az utólagosan „A harminchármas levele” elnevezést kapott beadvány.²⁵ A két dokumentum megszületését jelentős viták kísérték.²⁶ A mai olvasó számára a pusztá szövegek aligha

tárják fel a szerzők közötti alapvető nézetkülönbségeket, melyek létezéséről mindaddig inkább irodalmi, esztétikai vitákból lehetett következtetni. Ami szembeűnő lehet, az a két dokumentum eltérő hangneme: míg a memorandum kormányának címzett követeléseket tartalmaz, a harminchármas a kommunista párt vezetésének „megfontolásra javasolják” a levélben foglaltakat, és – feltételezhetően taktikai megfontolásból – olyan frázisokat is beemeltek a szövegbe, mint a „lenini nemzetiségi politika” vagy a glasznosztj „több szocializmus, több demokrácia” jelszava. A memorandum szerzői igyekeztek minél szélesebb körben aláírásokat gyűjteni, a levelet viszont csak kiválasztott személyeknek adták oda aláírásra, s a szerzők arra is ígéretet tettek, hogy azt nem bocsátják a külföldi sajtó rendelkezésére.²⁷ A levélhez képest a memorandum általánosabban fogalmaz, s külön foglalkozik a politikai rendszer átalakításával. Nyilván emiatt mellőzi a kisebbségi kultúra olyan részletkérdéseit, amelyek a követelésekben meglehetősen nyíltsággal megfogalmazott rendszerváltás esetén nem tartoznának az állami feladatok közé. A „harminchármas” célja nem a totális rendszerbírálat volt, hanem a kommunista párttal folytatandó párbeszéd során javulást elérni a magyar kisebbség helyzetében – a rendszeren belül.²⁸ A memorandum szerzői a szövegben foglalt rendszerbírálatokán nem várhattak és nem is kívántak párbeszédet, főleg nem a kommunista párttal, ellenkezőleg: a memorandum a párt mint legitim partner elismerésének egyértelmű elutasítása volt. Ebből következik a kommunista látszatválasztások során a parlamentbe került magyar nemzetiségű képviselők illegitimnek minősítése is. Egyébként a két dokumentum a konkrét kisebbségpolitikai követelések terén nem tartalmaz egymásnak kifejezetten ellentmondó elképzeléseket.

Egy „szerencsés véletlen” folytán jelentős nemzetközi visszhangja volt az 1989 nyarán Prágában közreadott „Néhány mondat” elnevezésű petíció kisebbségi magyarok részéről történt aláírásának. Ez a Václav Havel által megfogalmazott, demokratizálást sürgető petíció nem várt visszhangra talált – országszerte mint-

egy negyvenezen írták alá. A főleg Dunaszerdahelyen és Pozsonyban gyűjtött „magyar” aláírások egy íven szerepeltek, ennek köszönhetően a külföldi rádióadókban, ahol folyamatosan közölték a csatlakozók névsorát, azt a szlovákiai magyar értelmiség egy jelentős csoportja „korporatív” felsorakozásaként értelmezték az országos rendszerváltást akaró erők mögött.

Ez az értelmezés annyiban helyénvaló is volt, hogy ekkorra már nem a Jogvédő Bizottságra korlátozódott a rendszerváltást a maguk módja és lehetősége szerint tevékenyen előmozdítani kész kisebbségi magyarok köre, hanem a kisebbségi társadalmon belül is szaporodtak azok a kis csoportok, amelyeket szlovák szociológusok a „pozitív deviancia” szigetieknek neveztek el. Hiába próbált a rendszer elnyomó apparátusa úgy működni, mintha évtizedei lennének még hátra, hiába próbálkoztak még nagyszabású politikai perek indításával példát statuálni és megfélemlíteni a társadalmat, többé-kevésbé mindenki számára világos volt, hogy a kommunista párt vezető szerepére épülő rendszert nem lehet Csehszlovákiában külső támogatás nélkül hosszú távon fenntartani.²⁹ A szlovák ellenzék is így látta ezt, amint tisztában volt azzal is – ha más miatt nem is, hát legalább a Duray Miklóssal folytatott, fenntebb ismertetett vitái alapján –, hogy a fordulat után nem lesz megkerülhető a nemzeti kisebbségek helyzetének problémája. Ez a felismerés vezetett oda, hogy afféle „intézményes” kapcsolatfelvételre kerüljön sor a pozsonyi ellenzék különböző áramlatait képviselő csoport és a magyar kisebbség fiatalabb nemzedékéhez tartozó másként gondolkodók között.³⁰ A cél a kisebbségi kérdés rendezéséről folytatandó párbeszéd lett volna. A párbeszédre sor is került, de már egészen más körülmények között. Mire 1989. november 18-án megalakult a Független Magyar Kezdeményezés (FMK), lejárt az akadémiai vitákra fordítható idő. A rendszerváltás küszöbén tehát készen álltak a magyar kisebbség egyes csoportjainak követelése, de anélkül, hogy mód lett volna végig gondolni azok megvalósításának eszközeit a többpárti demokrácia keretei között. A szlovák többségnek az a reprezentációja pedig, amelyet

a körülmények a forradalom élére sodortak, tájékozatlan volt ezeknek a követeléseknek a részleteiről.

5. ÖSSZEOMLIK A RENDSZER

A Független Magyar Kezdeményezés (FMK), mint a neve is mutatja, eredetileg nem a szó mai értelmében vett politikai szervezetként indult. Megalakítóinak elképzelése szerint a közép-európai polgárjogi mozgalmak szerveződései mintáját akarta követni, ennyiben is eltérve a Jogvédő Bizottság sokkal szigorúbb konspirációs gyakorlatától. A véletlenek összjátéka folytán azonban első közreadott nyilatkozata már az 1989. november 17-i prágai diáktüntetés szétverésére reagálhatott.³¹ Ha létrejöttek volna történelmi jelentősége, az abban áll, hogy a rendszerváltás kezdetének pillanatában már létezett, és kész szervezetként, mégpedig magyar szervezetként tudott bekapcsolódni a forradalom „vezetésébe”. Függetlenül attól, hogyan alakult a későbbiekben az FMK sorsa, megítélése, függetlenül attól, hogy az akkor már több mint egy éve külföldön tartózkodó Duray Miklóson kívül is voltak a szlovákok számára jól ismert és becsült magyar személyek, aligha valószínű, hogy egy ilyen szervezeti háttér nélkül sor került volna bevonásukra a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN) vezetésének munkájába – nem a magyarellenesség, hanem a kaotikus viszonyok, a kényszerűen a közvetlen barátságokra és személyes bizalomra építő szervezetépítés miatt. Ennek a helyzeti előnynek köszönhetően viszont Szigeti László az FMK nevében már a VPN nevezetes 12 pontjának kidolgozásában is részt vett,³² egy másik alapító tag, Grendel Lajos író már az első, többé-kevésbé szervezettnek tekinthető pozsonyi nagygyűlésen ott volt a szónokok között. Az FMK-hoz hasonló szerepet tudott korai, november 22-i megalakulásának köszönhetően betölteni a Szlovák Egyetemisták Koordinációs Bizottságában a Magyar Diákszövetség.³³

Dél-Szlovákia az ország többi részéhez hasonlóan némi fáziskéséssel követte a fővárost. Az első napokban nehézkes volt az információ

áramlása. Az egyetlen magyar nyelvű napilap, az *Új Szó* kiadója ekkor még Szlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága volt. Az első kis hír arról, hogy egyáltalán valami komoly dolog történik az országban, november 21-én jelent meg hírügynökségi anyagként. Az első „magyar” reakció a lapban november 22-én a Komáromi Városi Nemzeti Bizottság elnökének olvasói levele, amelynek lényege abban foglalható össze, hogy változásokra szükség van, „de csakis szocialista alapon”. Ez a hangnem jellemzi a következő számban közzétett olvasói leveleket is: utcai zavargások nem oldják meg a helyzetet, nem a régi társadalmi rend visszaállítása, hanem a „demokratikus folyamat keretében a reformok megvalósítása” az ország előtt álló feladat.³⁴ November 24-én jelenik meg Csemadok KB Elnökségének nyilatkozata, amely ugyancsak az akkoriban mantraként ismételtetett „érdemi párbeszédet” sürgeti. Érdekessége ennek az állásfoglalásnak az a nemzetekhez és nemzetiségekhez intézett kérés, hogy a nacionalista uszítások által nem engedjék magukat letéríteni a demokratizálás útjáról. Mivel „nacionalista uszításoknak” ezekben a napokban még semmi nyoma nem volt, feltehetően az 1968-as tapasztalatokból fakadó félelmek fogalmazódtak meg a nyilatkozatban. Hogy ezek a félelmek mennyire élők voltak, igazolja az első saját *Új Szó*-beszámoló is egy magyarlakta településről: a november 25-i dunaszerdahelyi nagygyűlés szlovák és magyar szónokai egyaránt azt hangsúlyozták, ne történjen meg, hogy ilyen sorsdöntő napokban a kisebbséget leválasszák a többségnek az igyekezetéről.³⁵

Az 1968-as történelmi trauma is kihatott arra, ahogy a szlovákiai magyarok megfogalmazták stratégiájukat az országos politika és a specifikus kisebbségpolitika összekapcsolásáról. Az FMK elképzelését Grendel Lajos foglalta össze: „[...] demokrácia nélkül a kisebbségi kérdés legfeljebb az óhajok és szándékok szintjén tud megvalósulni... előbb ki kell alakítani ebben az országban a demokratikus struktúrákat, hogy a kisebbségi kérdéstről tárgyalni lehessen.”³⁶ Ez a stratégiai megfontolás jelent meg a frissen alakult magyar csoportosulások

1989. november 25-i találkozásán, ahol az FMK a Magyar Diákszövetséggel egyetértésben a Dobos László képviselte Csehszlovákiai Magyarok Fórumával³⁷ szemben átültette azt az elvet, hogy nincs szükség koordinációs szerv létrehozására – minden csoportosulás a maga módján, módszereivel, a saját területén kapcsolódik be az eseményekbe, elkerülendő az elszigetelődést. Az FMK egy másik szóvivője, Gyurovszky László ennél is élesebben fogalmazott: „Kiindulási pontunk a demokrácia, nem pedig a magyar kisebbség helyzete. [...] Az a benyomás alakult ki a közvéleményben, hogy egyedül mi képviseljük a kisebbségi érdekeket, pedig ez nem így van. Nem tudunk, és nem is akarunk felvállalni mindent, ami a magyarokkal kapcsolatos. Társadalmunk pluralizálódik, és érdekképviselője is pluralizálódni fog. [...] Célunk, hogy minden rétegnek legyen érdekképviselője, s ezen belül a magyar kisebbség is pluralizálódjék, tehát érdekei szerint tagolódjon.”³⁸ 1968-ból azonban nemcsak azt a tanulságot lehetett levonni, hogy a magyar kisebbségnek részt kell vennie a demokrácia jogintézményeinek létrehozásában, hanem azok keretein belül a demokrácia játékszabályait betartva törekednie kell helyzetének rendezésére, mert ellenkező esetben maga a demokrácia is elbukhat. A másik vélemény szerint, melyet főleg a prágai tavasz eseményeit már felnőttként megélt nemzedék képviselt, a nyomásgyakorlást és a lobbizást kombinálva kell mielőbb előrelépést kicsikarni a kisebbségi jogok terén addig, amíg lehet, amíg a helyzet cseppfolyós.

A két elképzelés alapvetésének különbözőségéből szervesen következett, hogy a későbbiekben, a politikai pártok alakulásának időszakában az utóbbi véleményt osztók az Együttélés Politikai Mozgalomban találták meg a helyüket, amely az önerőre támaszkodásban, illetve a nemzetközi közvélemény mozgósításában hitt mint politikai eszköztárban. Az FMK a párttá alakulás után is a hazai országos pártokkal való partneri együttműködést hirdette, azzal próbálva feloldani az önállóság kontra integráció dilemmáját, hogy az együttműködés természetes formája az azonos politikai eszmeáramlatok mentén szerveződő kisebbségi, illetve or-

szágos, „többségi” pártok koalíciója, amelyen belül minden fél fenntartja saját szuverenitását.

Bár az átalakulás első hetei során sorra alakultak Dél-Szlovákiában is a VPN- és FMK-csoportok, illetve minden már korábban létező szervezet támogatásáról biztosította vagy a VPN-t, vagy az FMK-t, vagy mindkettőt, ez nem a fentebb idézett elvi állásponttal való azonosulást jelentette, hanem csupán a rendszer-váltás támogatását. A november utolsó napjaiban felröppent híresztelést arról, hogy Kelet-Szlovákiában aláírásgyűjtés kezdődött a magyar autonómia érdekében, még minden magyar nemzetiségű megszólaló provokációnak minősítette ugyan, és a vidék Csemadok-alapszervezetei is elhatárolódásra szólították fel tagságukat,³⁹ ám nyilvánvaló volt, hogy az FMK véleményével sem a magyarság rétegei megjelenítése, sem a jogállamiság alapjai megteremtése elsődlegessénekké kérdésében nem alakulhat ki általános konszenzus.

A szlovákiai magyarság november 17-e után nem csak a politikai történésekbe kapcsolódott be. A forradalom első napjaiban megalakult FMK és Magyar Diákszövetség mellett hamarosan sorra jöttek létre, illetve újultak meg a szakmai, társadalmi szervezetek, klubok (néprajzi társaság, cserkészszövetség, írók társasága, képzőművészek társasága, pedagógusszövetség, újságírók egyesülete stb.), indultak – általában rövid életű – új lapok. A politikum a szigorúan szakmai vagy/és érdekvédelmi társaságok esetében is megnyilvánult abban, hogy ezek hangsúlyozták magyar jellegüket. Ha tagjaik korábban országos szervezettségű, azaz „szlovák” szervezetben tevékenykedtek, akkor abból kiváltak, ha korábban nem ismert szerveződéstről volt szó, akkor a hasonló új országos szervezettel párhuzamosan alakultak – formális koordinációra csak akkor törekedve, ha annak pragmatikus indokai voltak. (Ez a pragmatikus indok a legtöbb esetben az állami támogatás arányos részéhez való hozzáférés lehetősége volt.)

Bár az új szerveződések alapítóinak nyilatkozataiban és általában a korabeli publicisztikában gyakran felvetődik az új társadalmi viszonyokhoz, a piacgazdasághoz való alkalmaz-

kodás fontossága, a gyökeres intézményi átalakulás és a rendszerváltás előtt megfogalmazott kisebbségi követelések kritikai értékelésére nem mutatkozott igény. Ehelyett a „megtartani és gyarapítani” lett a kor jelszava.⁴⁰ A kommunista időszakból örökölt struktúrákhoz való felemás viszonyt jól példázza a Csemadok szerepéről kialakult vita, amelyről a következő részben esik bővebben szó vagy a 144/1968. számú alkotmánytörvény etalonként való kezelése a kisebbségi jogok kívánatos törvényi rendezése szempontjából.⁴¹

A dél-szlovákiai közhangulatot mélyen érintő magyarellenes türelmetlenség első komolyabb jelei 1990 januárjában mutatkoztak. A lavinát egy január 3-i televíziós műsor indította el, amelyben javarészt az egyes kisebbségek képviselői és Varga Sándor, az 1989. december 12-én kinevezett szlovák miniszterelnök-helyettes mondták el problémáikat saját szemszögükből. A szlovák közvéleményt a korabeli tudósítások szerint sokkolta az adás, s a felháborodott olvasói levelek, telefonok a semmivel sem tájékozottabb újságírókat is türelmetlen, magyarellenes írásokra készítették. Az anyanyelvi oktatás helyzetére mindig is rendkívül érzékeny magyar közvéleményt mélyen felháborította az oktatási miniszter, Ladislav Kováč⁴² nevéhez fűződő koncepció a vegyesen lakott területekre vonatkozó oktatáspolitikáról, különösen annak a hazafias nevelésre és a közös igazgatású oktatási intézmények különválasztásának tilalmára vonatkozó részei.⁴³ A helyi államigazgatás vezetőinek kinevezése ürügyén február közepén Érsekújvárott magyarellenes tüntetés volt, ekkor kezdődtek a szlovák „nemzeti erők” – akkor konkrétan a Matica slovenská és a Zväz slovenských učiteľov (Szlovák Pedagógusszövetség) – azóta is évente megszervezett nagysurányi összejövetelei. A VPN hiába szállt szembe ezekkel a törekvésekkel, hiába vállalta fel programszerűen a nemzetiségi kérdést,⁴⁴ a magyar közvélemény ezt kevéssé értékelte, a szlovák szélsőségesek pedig igyekeztek a VPN-t nemzetárulóként feltüntetni.⁴⁵

A dél-szlovákiai feszültség, legalábbis az írott és elektronikus sajtó interpretációjában

olyan méreteket öltött, hogy a szlovák kormány március 6-án kihelyezett ülést tartott Komáromban, amelyre meghívták a járási nemzeti bizottságok vezetőit, a Matica slovenská, a VPN, a Csemadok, az FMK és az Együttélés képviselőit is. Az ülésen elmondott beszédében Milan Čič kormányfő megpróbált ugyan egyensúlyozni a szlovák és a magyar követelések között úgy, hogy hol az egyik, hol a másik fél szélsőségeit bírálta. Több részletkérdésben azonban elismerte a korábbi nemzetiségi politika hibáit, s igyekezett megoldásokat, de legalábbis a szlovák kormány számára vállalható intézkedéseket felvázolni. Ezek azonban az akkori jogi helyzetből indultak ki, s nem adtak választ arra, milyen nemzetiségpolitikát képzel el a kormány a többpártrendszer, a piacgazdaság körülményei között.⁴⁶ (A kormány következő, március 28-i, a nemzetiségi kérdésnek szentelt ülésén kiderült, hogy a dél-szlovákiai szlovákok petíciói ugyanazon kis csoport szervezkedésének eredményei, és nem lehet azokból messzemenő következtetéseket levonni a tényleges szlovák–magyar feszültség mértékéről.)⁴⁷

6. PÁRTOK ÉS STRATÉGIÁK

A közéletbe a rendszerváltás idején bekapcsolódó kisebbségek dilemmáit a posztkommunista országok helyzetének áttekintése alapján Schlett István kevéssel az első szabad választások után így foglalta össze: „A »liberálisok« joggal mutatnak rá, hogy a nemzeti-kisebbségi törekvések hangsúlyos megjelenítése indirekt módon támogatást nyújt a többségen belül található antidemokratikus s manapság a nacionalizmus érveit nagy előszeretettel hangoztató erőknek – tehát megnehezíti, esetleg meg is akadályozhatja a nemzeti kisebbségek számára is kedvező feltételeket teremtő demokratikus intézmények, demokratikus politikai kultúra megszületését. A »kollektivisták« viszont nem kevésbé jó bizonyítékokat tudnak felsorakoztatni amellelt, hogy a sikerre a struktúrák alakíthatósága miatt csak a gyors és határozott fellépés adhat reményt, hiszen a többség soraiban

még a gyökeres rendszerváltás legelkötelezettebb híveinek demokrácia-felfogásában is nagyon kevés jele van annak, hogy nyitottak lennének a kisebbség kollektív jogainak bármikori elfogadására.”⁴⁸

Szlovákiában 1989. november 17-ét követően tehát mindkét – Schlett szerint egyenértékű – lehetőségnek akadtak támogatói. A támogatók körének kialakulását, a történelmi tapasztalatokból eltérő következtetéseket és cselekvési programokat valló csoportok világos különválását nemzedéki szempontok is befolyásolták. Az általánosításból fakadó pontatlanságot megengedve elfogadható az a kutatói megállapítás, hogy az 1968-ban vezető szerepet betöltött személyiségek döntően az Együttéléshez csatlakoztak, az 1989 előtti ellenzéki tevékenységből is részt vállaló fiatal szakemberek kevés kivétellel az FMK vezetését adták.⁴⁹

Az általános várakozások szerint a külföldi útjáról decemberben hazatérő Duray Miklósnak az FMK-ban kellett volna politizálnia. A várakozások annyiban igazolódtak is, hogy elfogadta az FMK ajánlását a szövetségi kormányban betöltendő miniszterelnök-helyettesi tisztségre, illetve a januári kooptálások során a képviselői mandátumot a szövetségi parlamentbe.⁵⁰ Durayra, saját szavai szerint, döntő hatást gyakorolt december 9-e, amikor egyrészt az előzetes megállapodások ellenére mégsem lett tagja a prágai kormánynak,⁵¹ másrészt bekapcsolódott a beszélgetésbe a jövődöbéli miniszterekkel az ország kialakítandó politikai szerkezetéről. „Szavaikból és elképzeléseikből az vált nyilvánvalóvá számomra, hogy egy pártokra épített, szigorúan államközpontú politikának a hívei. Ebből akkor – máig érvényesen – azt a következtetést tudtam levonni, hogy a nemzeti kisebbségeknek saját, önálló pártot kell alapítaniuk, ha saját, önálló politikát akarnak folytatni. Továbbá azt tudatosodott bennem, hogy az államközpontú politika Csehszlovákiában – akárcsak a nemzetközpon-tú politika – hagyományosan kisebbségellenes, vagy jobb esetben a kisebbségeket mellőző politika. [...] Tehát a jövőben, ha valóban politizálni akarunk és nem csak egyéni karriereket szándékozunk építeni, nem lesz érvényes a hatalom körül

ügyeskedők ugránczozása, sem az állandóan fölfelé tekintők kompromisszumkészsége, sem a kormánypártiság, sem a politika és a műkedvelő politikai kultúra határán megjelenő populisták magatartás. Keményen és egyértelműen kell majd politizálnunk.”⁵² A másik alaptétel, amely az Együttélés alakulásakor megfogalmazódott, a mozgalom ideológiamentessége volt. Az ideológiamentesség „ideológiája” a választók mozgósítását szolgálta: egy olyan pártot, amely a modern politikai eszmeáramlatok egyikeéhez sem kötődik, bárki támogathat; ugyanakkor az ideológiai meghatározottság elutasítása azt a hitet erősítette, miszerint a kisebbségek problémáinak megoldására csak egyetlen helyes válasz létezik, ezáltal az ideológiák menti differenciálódás eleve értelmetlen. Az Együttélés kezdeti politikai gyakorlata azt igazolta, hogy valójában nem modern politikai pártként, hanem egyfajta *pressure group*ként kívánt működni. Hozzá kell tenni, hogy a csoportérdekek képviselését mint elsődleges célt csak önmaga, illetve általában a kisebbségi pártok számára fogalmazta meg. Nincs dokumentuma, amely akár jelzésszerűen is egy átfogó korporatív koncepciót vázolna mint ideálképet.

Duray Miklós helyzetértelmezése arról is tanúskodik, hogy nem látott okot korábbi véleménye módosítására. A szlovák társadalmat és politikai elitet egységes tömbként látta, nem vizsgálva, lehetnek-e az egyes magyar nézetekkel és követelésekkel való egyet nem értésnek a nacionalizmuson túli indokai. Hogy a szlovákiai magyar közvélemény nagy része nyitott volt az ilyen sommás megállapításokra, annak a ténylegesen elszenvedett sérelmeken túl egyéb okai is voltak. Az egyik ilyen ok a Magyar Televízió hatása volt. A pártállami televízió néhány prominens riportere, műsorvezetője a Magyarországon akkor már egy éve zajló fokozatos átalakulásban a helyét keresve felfedezte magának a szomszédos országokban élő kisebbségeket, ami önmagában üdvözlendő tett lett volna. Általuk lett viszont a határon túl is széles körben elterjedt szemlélet, amely a kisebbségek történelmét állandó szenvedések történeteként látja, s ennek megfelelően alakítja retorikáját is – különösen népszerű lett a

szlovákiai magyar kisebbség mint „sok sebből vérző test” kifejezés.⁵³ A csehszlovák hatalom dühödte reakciója csak növelte ezeknek a műsorknak a hitelességét. Ennél az anyaországi médiaüzenetnél sokkal fontosabb volt azonban az 1990 januárjától teljes fegyverzetében előpattant szlovák nacionalizmusnak az a formája, amely ma is ismert, de amelynek kezelésére akkoriban sem a politikacsinálók, sem a sajtó nem volt felkészülve. Az oktatási miniszter fentebb vázolt, erősen centralizáló, a kisebbségi oktatás különleges jegyeit semmibe vevő politikája pedig azt igazolta a magyarok számára, hogy a szlovák nacionalizmus az új kormány hivatalos politikájában is jelen van.

Az Együttélés Politikai Mozgalom hivatalos zászlóbontására 1990. február 7-én az előkészítő bizottság felhívásának és a mozgalom programnyilatkozatának közzétételével került sor.⁵⁴ A mozgalom szándéknyilatkozatának közzétételét megelőzően Duray Miklós Dél-Szlovákia-szerte számos lakossági fórumon vett részt, s kiválóan megszervezte az új mozgalom szervezeti hátterét is. A Csemadok KB Elnöksége már február 9-én támogató nyilatkozatot tett közzé, és sorra születtek az ilyen értelmű határozatok a Csemadok ekkor zajló járási konferenciáin is. A szervezet XV., rendkívüli közgyűlése attól ugyan tartózkodott, hogy határozatot hozzon az Együttélés támogatásáról, a felszólalók azonban világossá tették, mit várnak e téren a tagságtól és az alapszervezektől.⁵⁵

A mozgalom megalakításának okairól az alapító, majd elnök, Duray Miklós sokféleképpen nyilatkozott. Egy korabeli interjúban így jellemezte a különbséget az FMK-val szemben: „A különbség: mi azt akarjuk, hogy az Együttélés ne csak a magyar nemzeti kisebbség mozgalma legyen, hanem Szlovákia minden olyan területén élőké, ahol a nemzetek és nemzeti kisebbségek vegyesen laknak.”⁵⁶ Egyéb nyilatkozataiból viszont okkal lehet arra következtetni, hogy az alapítókat inkább az FMK és a VPN szoros együttműködése zavarta. „Soha ilyen gyorsan és tömegméretben nem tapasztaltam pozitív visszajelzést, mint e rövid közlemény megjelenése után. Nem volt olyan nagygyűlés,

ahol a résztvevők zöme ne az önálló politikai szerveződés mellett voksolt volna. Sugalmazás nélkül is ráéreztek arra, hogy szervezkedni kell, és nem szabad szétforgácsolni erőnket. Ez a vélemény azonban sok helyen egy kérdéssel párosult: mi van az FMK-val? Ha már létrejött egy politikai szerveződés, az alakuljon önálló magyar párttá – mondták sok helyen. Akkor magam is úgy gondoltam, hogy ennek így kellene lennie. Sem számomra, sem a kérdezők számára nem volt nyilvánvaló, hogy erre az FMK nem hajlandó és nem képes” – idézte fel az Együttélés megalakulásának előzményeit Duray Miklós a mozgalom III. kongresszusán.⁵⁷ Egy későbbi visszatekintésében pedig így fogalmaz, az FMK-ra utalva: „(A politikai szervezettséget) néhányan – a negyvenéves kommunista hagyományok szerint – úgy képzelték el, hogy szervilisen be kell épülni a többség nagy pártjába, ahol majd csurran-cseppen valami a jól viselkedő személyeknek. A felvidéki magyarság gondolkodó része – azaz a zöme – viszont az önálló szerveződés mellett döntött. Ennek köszönhetően alakult meg 1990 januárja és márciusa között az Együttélés Politikai Mozgalom.”⁵⁸

Az a megállapítás, hogy az FMK nem volt hajlandó önálló párttá alakulni, utólag is értelmezhetetlen. Az Együttélés indulásakor az FMK már közzétette programnyilatkozatát, s a január 27-én elfogadott párttörvény értelmében folyamatban volt bejegyzése a belügyminisztériumban⁵⁹ – azaz a kezdetektől önálló pártként működött. Programnyilatkozata⁶⁰ a körülményekből következően érthetően bővebb, részletesebb, a kisebbségi kérdést tágabb összefüggésben vizsgálni próbáló volt, de semmiképpen sem állítható, hogy a vájtfülű bennfenteseken kívül bárki is alapvető ellentéteket fedezett volna fel közte és az Együttélés programja között. Lényeges különbség egy kérdésben fedezhető fel: a kisebbségeknek a döntéshozatalban való joga biztosításának kérdésében. Míg az Együttélés dokumentuma megismétli a rendszerváltás előtti időszakban megfogalmazott beadványokban állandó jelleggel szereplő követelést a kisebbségek „specifikus reprezentációjáról” a törvényhozó testületekben – amely a mozga-

lom 1990. májusi, részletesebb programja szerint nemcsak számarányos képviseletet, de külön kamarát is jelentett volna⁶¹ –, az FMK ezt már nem vállalta fel, és más, a szabad választásokon alapuló többpárti képviseleti rendszerbe jobban beilleszthető megoldásokat fontolgatott. Világos és kivitelezhető alternatívát azonban nem tudott nyújtani.⁶²

Az viszont tény, hogy amikor az FMK tartózkodott az Együttélést jellemző radikalizmustól, nem csak a stabil demokratikus intézményrendszer hiányában különösen veszélyesnek hitt szlovák–magyar feszültség eszkalálódása elkerülésének szándéka motiválta. Bár nem függetlenül ettől a szándéktól, de igyekezett nem rontani a VPN-nek a választások előtti pozícióján, amelynek esetleges veresége egyben a forradalom szimbolikus bukását is jelentette volna. A VPN „megóvása” attól, hogy helyzetét a magyar követelésekkel való konfrontálódás megrendítse, már csak pragmatikus megfontolásokból is fontos volt, hiszen 1990 tavaszán mindkét mozgalom eldöntötte, hogy koalícióban indul a választásokon. Amit vetélytársai „szervilis beépülésnek” minősítettek, az az FMK számára a szövetséges pártok közötti természetes egyeztetési mechanizmus jele volt.

Az Együttélés megalakítását enyhén szólva nem fogadta kitörő örömmel sem az FMK, sem a VPN. Az új politikai vetélytárssal szembeni természetes ellenszenv, a közbeszéd radikalizálódása miatti aggodalmon túl az elutasításban szerepet játszott, hogy – bár az akkori erőviszonyok fényében ennek inkább szimbolikus, semmint gyakorlati jelentősége volt – a rendszerváltó mozgalmak a Szövetségi Gyűlésben elveszítettek két, általuk kooptált képviselőt – Popély Gyulát és Duray Miklóst. Ez jelentős fordulata volt az akkori sajátos parlamentarizmusnak: a padosorokban megjelent az az ellenzék, amelyet nem lehetett a kommunisztákkal azonosítani, amely által felbomlott a „rendszerváltók kontra a múlt bukott képviselői” egyszerű képlete. Popély és Duray talán nem is voltak tisztában saját ellenzékiességük horderéjével, ellenkező esetben nem rontották volna felszólalásaik, kezdeményezéseik hatás-

fokát azzal, hogy összefogtak két kommunista, az 1986. évi választásokon mandátumot kapott magyar képviselővel, Sidó Zoltánnal és Vitéz Erikával. Az ellenállásra az Együttéléssel szemben viszont számítottak az alapítók is. Erre utal, hogy az alakuló pártok közül egyedül az Együttélés hivatkozott támogató külső autoritásokra, Karl Schwarzenbergtől kezdve meg nem nevezett szakértőkön keresztül a kormányon kívüli emberi jogi szervezeteket tömörítő FIDH-ra.

A szlovákiai magyarságnak a rendszerváltás kezdetén alakult harmadik pártja, a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom (MKDM) többé-kevésbé külső szemlélője maradt a nagy ideológiai csatáknak. Az MKDM eredetileg nem is politikai szerveződésként indult. Az 1989. december 30-án, majd 1990. február 2-án közzétett felhívás kereszténydemokrata klubok alakítására buzdította a keresztény magyarokat, amelyek célját az előkészítő bizottság, majd szervezőbizottság a hitoktatás bevezetésében, a Biblia tanulmányozásában, karitatív tevékenységben, a „keresztény öntudat és erkölcs kialakításában”, az egyházi zene ápolásában stb. jelölte meg.⁶³ Kezdetben a klubok szervezése a szlovák kereszténydemokraták hasonló törekvésével párhuzamosan zajlott, a katolikus egyház hathatós támogatásával. (A Szlovák Püspöki Kar 1990. január 7-i körlevelét a keresztény klubok alakításáról Szlovákia valamennyi templomában felolvasták.) 1990. február 17-i első közgyűlésén azonban a Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH) a politikai mozgalommá alakulás mellett döntött. A nyitri közgyűlés több szónokának erőteljesen nemzeti, sőt nacionalista hangneme valószínűleg komoly szerepet játszott abban, hogy az MKDM 1990. március 17-i küldöttgyűlése nagy többséggel az önálló politizálás mellett szavazott. A KDH-val szemben azonban, amely a párttörvény alapján történő belügyminisztériumi regisztrációjához kikérte a közgyűlés véleményét, az MKDM előkészítő bizottsága nem várta meg a küldöttgyűlést, hanem már március 3-án benyújtotta a mozgalom regisztrációs kérelmét (a bejegyzés 1990. március 19-én történt meg). A küldötteknek arról tehát már

nem kellett dönteniük, hogy a kezdetben csak hitbuzgalmi célokat kitűző helyi klubok direkt politikai szerepet vállalnak. A küldöttgyűlés nem mondott véleményt a választásokon indulás stratégiai kérdéseiről sem, a párt vezetése 1990. március 30-án döntött az Együttéléssel való koalíciókötésről.⁶⁴

A politikai mozgalommá alakulás ellenére mind a szlovák, mind a magyar kereszténydemokraták támaszkodhattak a szervezési munkában, de a választási kampányban is a katolikus egyház hathatós támogatására. Az Együttéléssel kötött koalíciót Agárdy Gábor elnökségi tag a nyilvánosság számára azzal indokolta, hogy „a magyar mozgalmak közül az Együttélés Politikai Mozgalom alapszabálya és programja állt legközelebb hozzánk, különösen annak a 7. pontban vázolt, a hitéletről szóló kitétele”.⁶⁵ Ez a kitétel az Együttélés alapszabályában szerepelt, s azt szögezte le, hogy „az ember legalapvetőbb joga, hogy vallását anyanyelvén szabadon gyakorolhassa. Mozgalmunk szervezeten fogja támogatni a hívők ilyen irányú igényét. A vallásos és erkölcsös nevelés érdekében támogatjuk a cserkészlet újrászervezését az Isten – Haza – Embertárs hármas egység alapján.”⁶⁶ A programközelségre támaszkodó indoklás azért érdekes, mert az FMK 1990. január 18-i keltezésű, tehát az MKDM számára már a megalakuláskor ismert programja ennél jóval radikálisabb, amennyiben kitér az egyházak fölötti állami ellenőrzés megszüntetésére, az egyházak jogállását szabályozó hatályos törvények eltörlésére, az egyházi ingatlanok visszaszolgáltatására is.⁶⁷ Ezért jogos a feltételezés, hogy a koalíció inkább pragmatikus megfontolások alapján kötött meg. Az egyedül indulást az MKDM nem kockáztathatta, az FMK pedig – bár a végső döntést erről csak a párt március 31-i közgyűlése hozta meg – a VPN-nel kötendő koalícióban gondolkozott. A választásokig és azt követően is az MKDM, amellet természetesen, hogy kiállt és kampányolt a közös lista mellett, tartózkodott az olyan durva kirohanásoktól, amelyek az FMK és az Együttélés viszonyát hosszú évekre megmérgezték.⁶⁸

7. A CSEMADOK, A VÁLASZTÁSI TÖRVÉNY ÉS A MAGYAR EGYETEM ÜGYE

A szlovákiai magyarság köreiben megfogalmazódott kétfajta, politikai pártokban is testet öltött stratégia első nagy, nyílt színi konfrontálódására az új választási törvény(ek) elfogadása kapcsán került sor.

A szövetségi és tagköztársasági parlamentek ebben az időszakban részben a kommunista rendszer szervezte álválasztásokból kikerült, részben az ún. kooptált képviselőkből álltak. Hiába szentesítette a Szövetségi Gyűlés alkotmányerejű törvénnyel a kooptálásokat, nyilvánvaló volt a törvényhozás legitimitásának tökérekenysége. A szabad választások mielőbbi megtartására ilyen körülmények között égető szükség volt. A politikai kerekasztal január folyamán megállapodott a képviseleti rendszer alapelveiben, amely lehetővé tette a választójogi törvény előterjesztését a szövetségi és a nemzeti parlamentekben. Ez az arányos képviseleti rendszer bevezetését célozta, öt százalékos (egyedül és koalícióban induló pártokra egyaránt érvényes) választási küszöbvel, négy elsőbbségi szavazattal, az imperatív mandátum eltörlésével, vagyis azt a rendszert alapozta meg, amely bizonyos módosításokkal (szigorításokkal) ma is működik Szlovákiában. A választási rendszer elfogadásához közvetlenül kapcsolódott egy másik, nagy horderejű döntés is, hogy tudniillik ekkor kaptak a tagköztársaságok jogkört saját parlamentjeik létszámának és egyéb attribútumainak meghatározásához. A politikai pártok strukturájának kialakulatlansága miatt a törvény az első választási időszak időtartamát két évben állapította meg.

A Szövetségi Gyűlés 24. ülésén, 1990. február 27-én tárgyalta a törvényjavaslatot. Mind az előterjesztő Zdeněk Jičínský, mind a közös bizottsági előadó utalt a kisebbségek reprezentációjával kapcsolatos, a bizottsági üléseken felvetett, de támogatást nem nyert indítványokra. Hangsúlyozták, hogy a tervezet bizonyosan nem tökéletes, és számos részletkérdés későbbi megoldásra vár, de „megteremt a lehetőségét egy új, többpárti politikai demokrácia létreho-

zásának”, „jó alap az első szabad választások megtartásához”.⁶⁹

Ezt kérdőjelezte meg alapjaiban a vitában elsőként és egymást követően, összehangoltan felszólaló Sidó Zoltán, Popély Gyula, Duray Miklós, majd Vitéz Erika.⁷⁰ Sidó Zoltán minden megszorítást, tehát a választási küszöböt is „nem demokratikusnak” minősített, amelyet „a demokrácia és a jogállamiság érdekében” el kellene törölni. Szorgalmazta, hogy a választásokon ne csak politikai pártok, de társadalmi szervezetek is indíthatssanak jelölteket. Popély Gyula ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy a választási küszöb már önmagában is demokráciaellenes, s különösen negatívak annak nemzeti-ségpolitikai vetületei. A klauzula, állította, eleve megfosztja a nemzeti kisebbségek pártjait és mozgalmait a mandátumszerzés esélyétől. Ezért javasolta az 5 százalékos küszöb törlését és az arányos képviselő elvéhez való szigorú ragaszkodást. „Ha ezt megengedhetetlennek tartanák, fontolják meg legalább, tisztelt képviselők, annak lehetőségét, hogy a 42. paragrafusban található szóban forgó korlátozás ne vonatkozzon a nemzeti kisebbségek pártjaira és mozgalmaira” – hangzott a javaslat azzal a kommentárral, hogy a párttörvény ugyan nem zárja ki a politikai pártok, mozgalmak nemzeti-ségi, kisebbségi alapon történő szervezését, de egy másik törvény gondoskodik arról, hogy az ilyen pártok jelöltjei ne kerülhessenek be a legfelsőbb törvényhozó testületbe. Duray Miklós azt állította felszólalásában, hogy az előterjesztett törvényjavaslat alapján egy újfajta totalitárius rendszer jön létre, s a választások egyáltalán nem lesznek demokratikusak. Rámutatott, hogy véleménye szerint a javaslat alkotmányellenes, mert nem biztosítja a kisebbségek arányos képviselőtét, sőt „kifejezetten a kisebbségek ellen irányul”. Ő is a választási küszöb eltörlését javasolta a kisebbségi pártok esetében.⁷¹ Az FMK nevében felszólaló Sándor Eleonóra egyetértett azzal, hogy a törvény nem kezeli megfelelőképpen a kisebbségek politikai képviselőtét, és az új, legitim parlamentnek vissza kell térnie ehhez a kérdéshez. Az időszükére való tekintettel, hogy a kitűzött időpontban meg lehessen tartani a választásokat, az FMK

megszavazza a javaslatot. Ezzel az FMK nem csatlakozott ahhoz a véleményhez, hogy a törvényjavaslat alapjaiban antidemokratikus és szándékosan kisebbségellenes. Az az elképzelés pedig, hogy választási listákat nem politikai pártként bejegyzett szervezetek is állíthassanak, alapvetően idegen volt az FMK felfogásától a kívánatos demokratikus rendről.

A törvényt ellenző felszólalóknak abban a tekintetben tökéletesen igazuk volt, hogy 1990 februárjában még hatályos volt a 144/1968. számú alkotmánytörvény, amelynek 2. cikke rendelkezett négy (a zárójelbe tett ruszinokkal együtt öt) meghatározott kisebbség arányos jelenlétéről a választott testületekben. A hogyan kérdése a kommunisták számára nem volt igazi kérdés, hiszen a pártállamban a szó valódi értelmében választott testületek nem léteztek.⁷² Eszközöket viszont a számarányos képviselő biztosításához az idézett parlamenti képviselők sem tudtak rendelni. Az előterjesztett indítvány a kisebbségi pártok és mozgalmak mandátumszerzésének megkönnyítését célozta ugyan – miközben nem próbálta meg definiálni az ilyen pártokat, így eleve kérdéses volt a végrehajthatósága –, de nem az alkotmánytörvényben feltételezett számarányos képviselőt. A szóban forgó alkotmánytörvény ráadásul nem sorolta az elismert kisebbségek közé a romákat, így rájuk eleve lehetetlen lett volna alkalmazni a választási törvény kedvezményeit.

Az FMK ekkor tehát nem tudott megoldást kínálni a speciális kisebbségi parlamenti jelenlét biztosítására, az Együttélés pedig nem tudott jó, végrehajtható megoldást felmutatni.⁷³ És nem utolsósorban nem tudott indítványához jelentősebb parlamenti támogatást szerezni.

Sok tekintetben hasonló módon alakult a Jókai Mór Egyetem megalapítása körüli vita. Az egyetemalapításról szóló, három paragrafusból álló törvényjavaslatot 1990. február 9-én nyújtotta be a Szövetségi Gyűlésnek Sidó Zoltán, Popély Gyula és Duray Miklós. A javaslat egy akkor égető problémára, a magyar iskolákban uralkodó és mélyülő pedagógushiányra próbált megoldást keresni.⁷⁴

Azt, hogy a magyar pedagógushiány létező és komoly gond, a szlovák kormányzat is elis-

merte. A megoldás egyik lehetőségét a nyitrai Pedagógiai Főiskola vezetésének elképzelése villantotta fel. A Csehszlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetségének (CSMPSZ) januári nyitrai alakuló közgyűlésén felszólaló Jozef Pastier dékán ismertette a főiskola tudományegyetemre alakításának tervezetét, amelynek önálló magyar kara is lenne. Ennek megvalósításához kérte a magyar pedagógusok támogatását.⁷⁵ Ezzel egy időben azonban felvetődött az önálló magyar egyetem létrehozásának gondolata is, amely a fent említett törvénykezdeményezésben megfogalmazódott. Benyújtásakor már a szövetségi parlament előtt volt az új felsőoktatási törvény alapelveinek tervezete, s tényként lehetett elkönyvelni, hogy az oktatásügy mint olyan nem maradhat szövetségi hatáskörben; ugyancsak része volt a tervezetnek a főiskolai típusú oktatás egyetemi oktatással való helyettesítése. Ez pedig minimálisan két kar kialakítását követelte meg. Több visszaemlékező szerint ez a helyzet indokolta, hogy az előterjesztők haladék és alaposabb politikai előkészítés nélkül benyújtották a javaslatot, abból indulva ki, hogy a szlovák törvényhozásban elfogadásának esélye még csekélyebbek lesznek, mint Prágában.⁷⁶ Mivel az előzetes egyeztetések során a VPN támogatását nem sikerült megnyerni, az előterjesztés prágai sorsa is könnyen megjósolható volt. Az egyetemalapítási törvény végül csak a bizottsági tárgyalásig jutott el, a parlament plenáris ülése már nem szavazott róla.⁷⁷ Ezért lezáratlan ügyként a választási kampány egyik központi témájává vált.

Az FMK megpróbált ez ügyben árnyaltabb állást foglalni (az egyetemalapítás indokoltságát nem kérdőjelezve meg, csak a törvényelőterjesztés módját és időzítését bírálta), de a választásokig nem tudta lemosni magáról az önálló magyar egyetem megbuktatójának vádját. Nem tudta az „egyetem vagy semmi” típusú kérdésfeltevést visszaterelni a pedagógushíány gondjának megoldásához, nem adott a közvéleménynek egyértelmű és világos választ arra, miért nem tartotta ésszerűnek felvállalni a konfliktust egy eleve vesztesnek tudott ügy érdekében. Nem sikerült ez annak ellenére sem, hogy a kisebbségi társadalom ez ügyben meg-

határozónak vélt csoportjai sem képviseltek egységes álláspontot. „A főiskola ügyében a szövetségen belül eltérnek a vélemények. A szövívők egyetértenek abban, hogy legyen, ám nem mindegy, hogyan történjék a létrehozása. Én úgy gondolom, hogy a komáromi főiskolát és a nyitrai magyar kar helyzetét egyaránt komolyan kell venni” – nyilatkozta a pedagógus-szövetség egyik vezetője.⁷⁸ Az előterjesztést megelőző egyeztetések során egyetemi tanárok részéről szakmai ellenvetések is megfogalmazódtak a tervezett komáromi oktatás kapcsán, de ezek nem kerültek nyilvánosságra. „Úgy tették fel sokszor és sok helyütt a kérdést, ahogy annak idején Petőfi Sándor is kérdezte: rabok legyünk, vagy szabadok? Erre természetesen senki nem mondta azt, hogy ő rab akar lenni. Amikor úgy teszik fel a kérdést, hogy ki az, aki nem akar magyar egyetemet, akkor nincs tisztességes ember, aki azt mondaná, hogy nem akar” – jellemezte a kérdés politikai kezelését egy pedagógus-politikus. A törvénytervezet támogatói az előterjesztés időzítésével kapcsolatos kifogásokra viszont nem ok nélkül válaszolták, hogy aligha lehet egy-egy kisebbségi követelés felvetésének megfelelő időpontját meghatározni, ha a többségi társadalom egy jelentős része azt minden időben elfogadhatatlannak fogja tartani.⁷⁹

Fontos eleme volt az egyetemalapításról folyó vitának (és nem csak annak) a magyar közösségen belül az arra való hivatkozás, hogy egy félmillió kisebbségnek „joga van” a saját egyetemhez. Mint ismeretes, 1990-ben még nem létezett az Európai Együttműködési és Biztonsági Értekezlet politikai nyilatkozatainak (illetve az ENSZ egyezségokmányainak diszkriminációt tiltó passzusain) kívül a kisebbségi jogokkal foglalkozó dokumentum, sőt még el sem kezdődtek a jogalkotási előkészületek. A 20. század kilencvenes éveinek végéig a nemzetközi szervezetek által elfogadott ajánlások, nyilatkozatok, szerződések egyike sem deklarálta végül jogként az anyanyelvi felsőoktatást.⁸⁰ A magyar közösség ennek ellenére elfogadta ezt az érvelést, s szinte sértődöttség fogadta a szlovák kormány választások utáni igyekezetét a magyar pedagógusképzés helye-

tének az adott intézményi keretek közötti javítására.⁸¹

A pártoknak a szlovákiai magyarok rendszerváltás előtt is létezett egyetlen tömegszervezetével, a Csemadokkal kialakított viszonya már némileg eltérő jellegű probléma volt. Inkább szolgálhat a múlthoz való viszony, semmint a jövőre vonatkozó elképzelések illusztrálására.

A Csemadok különleges pozíciója abból adódott, hogy bár az ötvenes évek elején kijelölt szerepe – miszerint küldetése a kommunista párt politikájának népszerűsítése a magyar kisebbség körében – hivatalosan tulajdonképpen 1989-ig változatlan maradt, ha korlátozottan is, de fokozatosan kultúraépítő és érdekvédelmi feladatokat is kezdett ellátni, 1968-ban pedig kifejezetten az érdekvédelmi funkció került tevékenysége előterébe. A husáki normalizáció két évtizede alatt a párt ismét szorosabb ellenőrzés alá vonta, és kizárta azon társadalmi szervezetből (a Nemzeti Frontból), amelynek joga volt jelölteket javasolni a különböző választási listákra. A szinte minden magyar településen működő alapszervezetek azonban – a cenzúra szabta korlátok között – igyekeztek továbbra is hasznos kulturális tevékenységet kifejteni. A nyolcvanas évek második felében pedig már a Csemadok közép- és legmagasabb szintű fórumain is egyre szaporodtak a rendszer kisebbségpolitikáját bíráló, illetve a vezetéstől az érdekvédelmi funkciók felvállalását követelő megnyilvánulások. Ezzel párhuzamosan azonban egy ellentétes irányú mozgás is megkezdődött a Csemadokban: azok a szakmai társulások, klubok, amelyek kényszerből, tevékenységük legalizálása érdekében működtek a Csemadok égisze alatt, egyre szűkebbnek érezték saját mozgásterüket.

1989-ben a Csemadok válaszára elé került: döntenie kellett, hogy kulturális vagy érdekvédelmi szervezetként, esetleg politikai pártként kívánja-e folytatni a munkáját. A már létező szervezeti háttér bizonyára jó starthelyzetet jelentett volna egy induló politikai párt számára, de jelenthette volna egyben tömegszervezetként való megszűnését is. A Csemadok Központi Bizottsága 1989. december 6-i, majd El-

nöksége 1990. január 5–6-i határozatai valamiféle középút kereséséről tanúskodnak: a párttal alakulást ugyan mindkét testület elvetette, de a tevékenység kulturális területre való leszűkítését ugyancsak. Az 1989. december 6-i programnyilatkozat szerint a Csemadok társadalmi szervezet, amely felvállalja a magyar kisebbség érdekeinek képviseletét; januárban kulturális, érdekvédelmi és társadalmi szövetségként határozzák meg a szervezetet. Az identitászavar nem csak a nyilatkozatokban mutatkozott meg. A Csemadok vezetői nem akarták feladni a közvetlen politizálás jogát sem, amelytől a kommunizmus idején húsz évig meg voltak fosztva. 1989 decemberében például tárgyalásokat kezdeményeztek a szlovák miniszterelnökkel, Pavol Hrivnákkal egy magyar miniszterelnök-helyettes kinevezéséről, illetve Rudolf Schuster házelnökkel egy parlamenti kisebbségi bizottság létrehozásáról. Később valóban a Csemadok által jelölt személy, Varga Sándor lett a kisebbségi ügyekért felelős miniszterelnök-helyettes, de persze nem Hrivnáknak köszönhetően, aki a Csemadok vezetőinek látogatásakor már bukott politikusnak számított, s hamarosan távozni is kényszerült a posztjáról. A kisebbségi bizottságot szintén a szlovák parlament már átalakult vezetése hozta létre 1990 áprilisában – megalakulásakor a Rudolf Schuster által a szervezéssel megbízott Nagy Kázmér már rég lemondott a mandátumáról. A „politikamentesen politizálni” elgondolásba illeszkedik a Csemadok elnökének, Sidó Zoltánnak a szövetségi parlamentben is előterjesztett javaslata a választási törvénnyel kapcsolatban, amelyről fentebb már szó esett, hogy tudniillik ne csak politikai pártok, hanem társadalmi szervezetek is állíthassanak jelöltlistákat. Mindezek a lépések nem tanúskodtak politikai éleslátásról. Felmerült olyan elképzelés is, hogy a Csemadok egyfajta „csúcsszerve” legyen a szlovákiai magyarságnak. A pozsonyi városi szervezet egyenesen arra tett javaslatot, hogy a parlament törvénnyel rendelkezzen a Csemadok kiemelt szerepéről.

A formálódó politikai mozgalmak nem fogadták megértéssel ezeket a törekvéseket. Az FMK egyrészt illegitimnek tartotta a Csemadok

vezetését (az 1969-ben kizárt tagok rehabilitációjáról, korábbi tisztségeik visszaállításáról 1989. december 6-án döntött ugyan a szervezet központi bizottsága, és ugyanekkor részben átalakult az elnökség is, de ehhez hiányzott a kongresszusi legitimitáció), másrészt rendszeridegennek tartotta a politikai szerepvállalást, és a Csemadok „tisztá” kulturális jellege mellett szállt síkra. Ez az álláspont nem várt ellenállást váltott ki mind a szervezet legfelső vezetése, mind a vidéki aktivisták részéről, akik a helyi közösségekben fontos véleményformáló szereppel bírtak. Kiderült, hogy a magyar közönség nagy része, amely aktívan vagy passzívan részt vett a Csemadok munkájában, magáénak érezte a szervezetet, és értetlenül fogadta a nyílt bírálatot. Itt kereshető az ok, amiért ezek a vidéki aktivisták az Együttélés megalakulása után, majd a választási kampányban nemcsak szembefordultak az FMK-val, hanem szervezési tapasztalataikkal is segítették az Együttélést. Történt mindez annak ellenére, hogy kezdetben Duray Miklós is elégtelennek minősítette a Csemadok belső reformját. „Nem elegendő, hogy megváltozott a Csemadok vezetősége, ugyanis egy pluralista politikai rendszerben, ami rövidesen kialakul és működik majd Csehszlovákiában, nem léphet fel a magyarság egy olyan szervezettel, amely a sztálinizmus maradványa. A Csemadokot le kell rombolni, és a helyén egy új szervezetet kell felépíteni. Ami nem azt jelenti, hogy szélnek kell eresztetni mindent, hanem egy teljesen új szerkezetű, új programú szervezetet kell létrehozni.”⁸² Ő azonban nem a politikát akarta száműzni a Csemadokból, ellenkezőleg: „Véleményem az, hogy ebből a tagságból a csehszlovákiai magyarság és egyáltalán a nemzeti kisebbségek ügyét felvállaló párt jöhetne létre. [...] Nem a Csemadok megszűnésétől kell félnünk, hanem attól, hogy nem lesz politikai képviselőnk, ha nem kapunk időben észhez!”⁸³ Az FMK vezetőivel szemben azonban Duray ezekben a nyilatkozataiban tartózkodott a szervezet vezetésének vagy egyes vezetőinek minősítésétől múltbeli magatartásuk miatt, mintegy felkínálva ezzel a tiszta lappal indulás lehetőségét az új politikában.

Ez a viszonyulás mindazokhoz a magyar nemzetiségű személyiségekhez, akik nem kompromittálódtak a kommunizmus idején egészen durván, nem voltak buzgó támogatói a hatalom kisebbségellenes intézkedéseinek, az Együttélés képviselte ideológiamentes érdekvédelem logikájába illő volt. Az Együttélés és az FMK eltérő viszonya a Csemadokhoz a felszínen a szervezet vezető személyiségei múltjának, a vezetés legitimitásának eltérő értékelésében fejeződött ki. Valójában legalább ennyire volt következménye az elsősorban ideológiák mentén, illetve a mindenekelőtt érdekképviseleti célokkal szerveződő pártokról vallott ellentétes elképzeléseknek.

8. KITEKINTÉS

Az Együttélésnek és az FMK-nak a választások előtt mint konkurens pártnak természetesen egyéb vitái is voltak, ezek azonban jobbra olyan stíluskérdéseket érintettek, mint például a választási kampány megengedhető módszerei. A fenti példák azonban valóban lényeges kérdésekben illusztrálják az eltérő álláspontok lényegét. Schlett István idézett problémafelvetéséhez visszatérve: két egyformán legitim stratégia csapott össze, amelyek kialakulása nagy vonásokban már a rendszerváltás előtt megtörtént, és amelyeket létrehozóik a maguk tiszta formájában igyekeztek a gyakorlatban kipróbálni. Schlett felveti a sikeresség kérdését is. Ha ezt az 1990., illetve 1992. évi választási eredmények tükrében vizsgáljuk csupán, nem kétséges az általa „kollektivistának” jellemzett irányvonal sikere. Az Együttélés–MKDM koalíció 1990-ben 8,5 százalékot meghaladó választási eredményével 12 mandátumhoz jutott a Szövetségi Gyűlésben, 14-hez a Szlovák Nemzeti Tanácsban. Mivel az FMK jelöltjei a VPN listáján szerepeltek, eredményessége pontosan nem mérhető. A magyarság 10-11 százalékos szlovákiai arányszámából kiindulva azonban nyilvánvaló, hogy a magyar szavazatok döntően a „magyar koalíciót” segítették. 1992-ben, amikor az FMK jogutódja, a Magyar Polgári Párt (MPP) önállóan mérettette meg magát, ha-

sonló eredmények születtek: az Együttélés–MKDM koalíció a szavazatok 7,4, az MPP 2,29 százalékát kapta, és nem jutott be a parlamentbe. A későbbi választásokon a releváns kisebbségi magyar pártok már közös koalícióban, illetve egy pártba egyesülve indultak, így az eszmeáramlatok súlyának számszerűsítésére nincs mód. Ha azonban a szlovákiai magyar kisebbség helyzetének szemszögéből, méghozzá nemcsak a pozitív eredményeket, hanem a durva jogmegvonási kísérletek kivédését is számba véve tesszük mérlegre a stratégiákat, a korszak képe már nem ennyire egyértelmű. Az 1990–1992-es választási időszak, amikor az FMK részt vett a kormányzásban, a szlovák önállósulási törekvések felerősödése, a VPN felbomlása miatt rendkívül nehéz politikai időszak volt az ország életében, amikor a politikai élitek energiáit a csehszlovák föderációról zajló viták kötötték le. A magyarok számára ezek az évek elsősorban a szlovákiai nyelvtörvény és a termőföld restitúciója kapcsán fellángolt ellentétek miatt emlékezetesek. Az FMK kormányzati teljesítménye apró részeredményekben, a nyelvtörvény vonatkozásában pedig inkább a legrosszabb alternatíva, a teljes jogmegvonás kivédésében mutatható ki. Ugyanakkor mind az itt tárgyalt, az első szabad választásokig (1990) terjedő, mind az 1990–1992-es választási időszakra igaz, hogy az Együttélés és részben az MKDM kisebbségi kérdésekben türelmetlenebb politizálása jótékonyan hatott az FMK-ra is. Arra kényszerítette, hogy a kormánykoalíción belül újra és újra megpróbálja kikapogatni a tűréshatárt, s ne tegye félre politikai megfontolásokból a kényes ügyeket sem. A nemzetközi szervezetek pedig a Cseh-Szlovákiában is hangosan jelentkező kisebbségek hatására megkezdtek azoknak a jogi és politikai dokumentumoknak az előkészítését, amelyeket ma már joggal használ hivatkozási alapként a szlovákiai magyarság képviselője. Az egymásra hatás persze kölcsönös volt. Amikor 1993-ban a Szlovákia hivatalos nyelvéről szóló törvény vitája az alkotmányos válság szélére sodorta az országot, az FMK győzte meg az MKDM és az Együttélés parlamenti képviselőinek egy részét a kompromisszumkötés szükség-

ességéről. Az időben előreszaladva azonban mára bizonyítottnak tekinthető, hogy a magyar kisebbség számára életbevágóan fontos törvények, pozitív kormányzati politikák azokhoz az időszakokhoz köthetők, amikor a magyar párt az együttműködés stratégiáját választotta – annak minden velejárójával: kompromisszumokkal, időleges meghátrálásokkal, taktikázásokkal, alkukkal – a normális politizálás minden olyan szeplőjével együtt, amely 1989–1992-ben sokak számára még elfogadhatatlan volt. A kormánypártokkal való együttműködés, illetve a kormányzati szerepvállalás eredménye a *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartájának ratifikálása*, a kisebbségi nyelvekről, a magyar egyetemről, a kisebbségek lakta községek megnevezéséről szóló törvény, hogy csak néhányat említsünk. Más esetekben az nyert bizonyítást, hogy egy többé-kevésbé normálisan működő demokráciában nem feltétlenül szükséges az általánosan elismert szabadságjogok mindegyikéhez, mint például a sajtó- vagy a szólásszabadság, hozzáfűzni egy „kisebbségi klauzulát” – azok önmagukban is garantálják e jogok bármilyen nyelven való gyakorlását.

Az 1989–1990-ben sokak által megfogalmazott vágy, a „magyar egység” intézményi formát öltött, amikor a külső körülmények – a koalíciókötést meggátoló választási törvény – nyomása alatt 1998-ban létrejött a Magyar Koalíció Pártja. Az „ideológiamentességet” azonban ez a párt feladta, és tagsága, sőt parlamenti képviselője változatos nézeteitől függetlenül konzervatív néppártként határozza meg önmagát, egyensúlyozva a „tisztá” politikai pártot az érdekvédelmi csoporttól elválasztó vékony határvonalon. A rendszerváltást megelőző évekre is jellemző magyar–szlovák kölcsönös bizalmatlanság természetesen nem tűnt el, s nem is tűnik el egyhamar nyomtalanul, a két nemzet történelemfelfogása sem sokban közeledett egymáshoz. Egy hosszú és nehéz tanulási folyamat eredményeképpen, amelynek a rendszerváltás valamennyi szereplője részese volt, a politikusok és a közvélemény más formálói megtanulták kezelni az ellentéteket. Ennek köszönhetően ma már nemcsak az Osztrák–Magyar Monarchia kisebbségpolitikájának, netán az első világháborút lezáró

békeszerződéseknek, de még az olyan aktuális kérdéseknek, mint a magyarországi kedvezménytörvény (2001. évi LXII. törvény a szomszédos államokban élő magyarokról) határon túli magyar kisebbségekről homlokegyenest eltérő megítélése sem akadályozza sem az MKP-t, sem a többi szlovákiai pártot, hogy egyéb területeken hatékonyan, mindkét fél javát szolgálva együttműködjenek. Az együttélés mai, egyáltalán nem felhőtlen, de civilizált gyakorlatát látva talán megkockáztatható, hogy a politológus által liberálisnak aposztrofált stratégia volt a sikeresebb. Hozzátevé persze, hogy akik ezt a stratégiát sikerre vitték, javarészt nem azonosak annak néhai meghirdetőivel.

JEGYZETEK

1. Például Szomolányi, Soňa: Prehistória, zrod a rola aktéra novembra '89 – VPN. In: Antalová, Ingrid (red.): *Verejnost' proti násiliju 1989–1991. Svedectvá a dokumenty*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, 1998, 13–21. p. Szerinte a szlovákiai ellenzék gyengeségének oka abban is keresendő, hogy Csehszlovákiában, szomszédjaival szemben, a kommunista rezsim „liberalizálódása” elmaradt. Lásd még Škaloud, Jan: Rozdiely v priebehu normalizácie v Českej a Slovenskej republike a dopady po jej skončení na samostatné štáty. In: Kmeť, Norbert–Marušiak, Juraj (red.): *Slovensko a režim normalizácie*. Bratislava, Ústav politických vied SAV, é. n.
2. Bock, Ivo–Hänsgen, Sabine–Schlott, Wolfgang: Kultúra a cenzúrán túl. In: Rissmann, Erika (szerk.): *Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956–1989*. Budapest, Stencil Kiadó–Európai Kulturális Alapítvány, 2004, 116–135. p.
3. A földalatti egyháznak az eddigi ismeretek szerint nem volt befolyása a kisebbségi magyarság körében. A kérdéssel foglalkozó kutató szerint „ennek oka egyértelműen a kisebbségi közeg nagyobb mértékű megfélemlítéséből következő gyöngébb ellenállóképességben kereshető. Az illegális egyházi tevékenységet a hatóságok államellenes szervezkedésnek minősítették és súlyos börtönbüntetéssel »jutalmazták«. Az amúgy

is egyre nagyobb papiány miatt egy magyar pap, illetve rajta keresztül a magyar hívők sokkal többet veszthettek, mint az ugyanilyen helyzetben lévő szlovák egyházközösség. Valószínűsíthetően ugyanez volt az oka a magyar lelképásztorok nagyarányú részvételének az állam által szorgalmazott békepapi mozgalomban is. [...] Közös állásfoglalásnak, érdekvédelemnek, egyházon belüli vagy kívüli szerveződésnek nyomát sem találhatja a kutató ebből a korból.” Molnár Imre: A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában. In: Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. köt. Budapest, Ister, 1998, 249–250. p.

4. A szlovákiai ellenzékéről áttekintést nyújt: Marušiak, Juraj: Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie. In: Pešek, Jan–Szomolányi, Soňa (red.): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav Slovenskej akadémie vied a Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, é. n., 54–76. p.
5. Külön figyelemre méltó tény, hogy a szlovákiai magyar ellenzéknek mint az országos polgárjogi ellenállás szerves részének feltérképezését mindeddig szinte kizárólag szlovák kutatók vállalták fel. Lásd pl. Marušiak, Juraj: Maďarská menšina v slovenskej politike v rokoch normalizácie. In: Kmeť, Norbert–Marušiak, Juraj (red.): *Slovensko a režim normalizácie*. I. m. 222–279. p.; Marušiak, Juraj: Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie. In: Pešek, Jan–Szomolányi, Soňa (red.): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklad a dôsledky*. I. m. 54–76. p.
6. A továbbiakban más szerzők gyakorlatához hasonlóan a Jogvédő Bizottság megnevezést használok azokra az időszakokra vonatkozóan is, amikor a bizottság konspirációs okokból egyéb megnevezés alatt bocsátott közre dokumentumokat.
7. A rendszerváltás után született írásaiban Duray Miklós munkatársai közül László Bélát, Balkó Ferencet, Bohák Bélát, Száraz Ferdinándot nevezte meg; másokról, akik maguk szoltak szerepükről a bizottság munkájában, dehonosztálón

- nyilatkozott: „Ugyanakkor engedtessek meg nekem, hogy [...] ne azt a néhány, marxistából forradalmárrá, az ijedtségtől és a félelemtől bölcsésé, valamint bolsevistából liberálisra lett értelmiségi fiatal tekintsem példaadónak ebben a tevékenységben, akik illendőségből, módiból, családi kötelezettségből vagy más felszínes kényszerből csatlakoztak a jogvédő bizottság munkájához, főleg annak utolsó fázisában, amikor már szinte virtussá vált az »ellenállói« magatartás, és most, mikor ez már jól hangzik, dicsekszenek is vele.” Duray Miklós: Előszó a második, bővített kiadáshoz. In: Duray Miklós (szerk.): *Kettős elnyomásban*. <http://www.duray.sk/index.php?x=p5002>. Érdekes, hogy a bizottság létrehozásában oroszlánszerepet vállalók személye is máig homályban van – a Duray mellett Püspöki Nagy Pétert és A. Nagy Lászlót alapítóként megjelölő kutató forrásként csak bizalmas közlésre tud hivatkozni. Lásd Marušiak, Juraj: Maďarská menšina v slovenskej politike v rokoch normalizácie. In: Kmeť, Norbert–Marušiak, Juraj (red.): *Slovensko a režim normalizácie*. I. m. 239. p. Ismert továbbá Szőke József szerepe: Tóth László–Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. IV. köt. Budapest, Ister, 2000, 139. p.
8. Erre a megállapításra jut Szarka László is: „Bár a Jogvédő Bizottság első kapcsolatfelvétele a prágai chartásokkal cseh részről visszhangtalan maradt, az egymással érő pozsonyi kihallgatások ennek ellenére azt jelezték, hogy a szlovákiai magyar kisebbségi mozgalmat a korabeli csehszlovák hatalom a chartásokéhoz hasonlóan »az antikommunista ideológiai diverzió« képviselőjeként értékelte.” Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat. In: Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. köt. I. m. 60–61. p.
9. Pešek, Jan: Pohľad štátnej moci na diszent na Slovensku v „ére prestavby”. In: Pešek, Jan–Szomolányi, Soňa (red.): *November 1989 na Slovensku*. I. m. 45–53. p. A pártvezetés számára készült jelentésekből válogatást közöl Koudelka, František (red.): *Vedení KSČ o disentu a opozici. Dokumenty z ledna 1986 – října 1989*. Praha, Československé dokumentační středisko, o. p. s.–Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999.
10. Az ellentétek szítása az ellenzéki csoportok között a titkosrendőrség bevett módszerei közé tartozott. Lásd pl. Gruntorád, Jiří: Státní bezpečnost proti Chartě 77 – Akce Izolace. In: *Securitas Imperii 5*. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu P ČR 1999. Elektronikus formában hozzáférhető: http://www.mvcr.cz/policie/udv/securita/securi_5.pdf. A titkosrendőrség utolsó pozsonyi vezetőjének egy 1991-es perben elhangzott tanúvallomása szerint a rendszerváltást megelőző két-három évben a legfontosabb feladatai közé tartozott „olyan megelőző intézkedések foganatosítása, amelyek megakadályozhatták az érintett személyek koncentrált részvételét a prágai, de az ország területén kívüli akciókban is, ezen személyek kölcsönös integrációját a volt szocialista országok hasonló struktúráival is, különösen Lengyelország és Magyarország vonatkozásában”. Idézi Blažek, Petr: Výbor na obranu Ivana Polanského. In: Kmeť, Norbert–Marušiak, Juraj (red.): *Slovensko a režim normalizácie*. I. m. 217–218. p.
11. Duray Miklós: „Objekt: Geológ” (második öninterjú). In: Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, Püski, 1983. (Az öninterjú datálása 1981. április–május.)
12. A Jogvédő Bizottság tevékenységéről, dokumentumairól részletes áttekintést ad a Duray Miklós szerkesztette *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978–1988* című kötet (New York, Hungarian Human Rights Foundation–Püski, 1989). A Bizottság tevékenységének első időszakában nagy, összefoglaló jellegű jelentések készültek (Jelentés a csehszlovákiai magyar kisebbség állapotáról, 1982. április; Jelentés a magyar kisebbség helyzetéről a csehszlovákiai magyar kisebbség nyilvánosságának, 1982. május–június), a továbbiakban a magyar anyanyelvi oktatás fenyegetettsége volt a dokumentumok megjelentetésének apropója. 1987-től a dokumentumok (a magyar óvodák helyzetéről készült átfogó jelentést leszámítva) különböző jellegű konkrét jogsértésekre, sérelmekre figyelmeztetnek (a nyitrai magyar főiskolásokat

- ért rendőri zaklatások, a Csemadok helyzete, a pozsonyi magyarellenes támadások, levél a kultuszminiszterhez a Szabó Gyula festőművész házáat jelölő emléktábla elhelyezése kapcsán, a rimaszombati magyar diákokat ért támadások, a nagyszombati labdarúgó-szurkolók sovinszta megnyilvánulásai, a losonci Építészeti Szakközépiskola geodézia szakának magyar osztályában bevezetendő szlovák nyelvű szakoktatás stb.). Ebben az utolsó időszakban már születnek „kitekintő” dokumentumok is, pl. levél Jugoszlávia prágai nagykövetének a vajdasági magyar értelmiségiek üldözésének ügyében, állásfoglalás az 1988. március 25-én Pozsonyban tüntető katolikusok ellen alkalmazott rendőri erőszakkal, illetve Miloš Jakeš és Kádár János találkozájával kapcsolatban, részvétnyilvánítás Pavel Wonka cseh disszidens halála alkalmából, de a romániai falurombolás vagy Bős–Nagymaros ügye sem hiányzik a felvetett témák közül.
13. Duray Miklós: *Kutyaszorító II.* New York, Püski, 1989, 23–27. p.; uő: A csehszlovákiai magyar kisebbség társadalmi jogvédelmének tíz éve (1978–1988). In: Duray Miklós (szerk.): *Kettős elnyomásban.* I. m. Hogy a Charta a kezdetekkor kevés figyelmet szentelt a magyar kisebbség helyzetének, annak többszörös oka volt: először is szigorúan ragaszkodott ahhoz az elvhez, hogy névvel kell vállalni a felelősséget a kiadott dokumentumokért – ez a feltétel akkor teljesült, amikor Duray Miklós vállalta a Jogvédő Bizottság anyagainak hitelesítését, illetve aláírta a Chartát. Másodsor: feladatául nem a közvetlen rendszerbírálatot, hanem az ország által formálisan elfogadott nemzetközi dokumentumok, mindenekelőtt az ENSZ két egyezségokmányának és az Egyetemes emberi jogok nyilatkozatában lefektetett jogok betartásának kikényszerítését, illetve konkrét jogsértések feltérképezését tűzte ki feladatául. Lásd Prohlášení Charty 77 (1. ledna 1977). In: Prečan, Vilém (red.): *Charta 77. 1977–1989.* Scheinfeld–Schwarzenberg–Bratislava, 1990.
  14. Podněty skupiny signatářů pro další práci Charty (červen 1978). In: Prečan, Vilém (red.): *Charta 77.* I. m. 51–52. p.
  15. Az aláírás tényét a Charta 77 3/84. számú dokumentumában közzölték.
  16. A tárgyalások kudarcának szlovák szempontú összefoglalását lásd Mikloško, František: *Čas stretnutí.* Bratislava, Kalligram, 1996, 125–126. p.
  17. Az előadások megjelentek: *Csehszlovákiai nonkonformisták az országban élő magyar kisebbség helyzetéről és a nemzetiségi kérdésről.* New York, Hungarian Human Rights Foundation, 1989.
  18. Čarnogurský, Ján: A Duray-ügy, a szlovákok és a magyarok ügye. In: *Csehszlovákiai nonkonformisták az országban élő magyar kisebbség helyzetéről és a nemzetiségi kérdésről.* I. m. 54. p.
  19. Duray Miklós: Az európaiság Kelet-Közép-Európában: valóság vagy csupán vágy? In: *Csehszlovákiai nonkonformisták az országban élő magyar kisebbség helyzetéről és a nemzetiségi kérdésről.* I. m. 25. p.
  20. Uo. 28. p.
  21. Kusý, Miroslav: A nem-szlovák jelenség. In: *Csehszlovákiai nonkonformisták az országban élő magyar kisebbség helyzetéről és a nemzetiségi kérdésről.* I. m. 45. p.
  22. 1987. március 8. éjszakáján felgyújtották az Ifjú Szívek székházát és próbatermét, megrongálták az *Új Szó* szerkesztőségének és a Csemadok Központi Bizottságának az épületét. A Charta ezzel kapcsolatban három dokumentumot adott közre: levelet intézett a Szövetségi Gyűléshez és a szövetségi kormányhoz (23/87), csatolva hozzá a Jogvédő Bizottságtól kapott információt, támogató levelet küldött a Jogvédő Bizottságnak (24/87) és állásfoglalást a *Beszélő* című magyar szamizdat lapnak a magyar kisebbség kulturális diszkriminációjáról (25/87). A Charta támogatója Duray megfogalmazásai ellenére!
  23. Magyarul megjelent: Duray Miklós (szerk.): *Kettős elnyomásban.* I. m. 318–321. p.
  24. A titkosrendőrség 1988-ban 22 ellenzéki csoportot tartott megfigyelés alatt, 1989 első felében már 45 (nem vallásos) csoportosulásról és 129 több-kevesebb rendszerességgel megjelenő szamizdat kiadványról tud. Az adatokat közli: Krejčí, Oskar: Most do neznáma. *Slovo*, 1989. 35. sz.; Informace o aktivitách vnitřních a vnějších nepřátel. In: Koudelka, František: *Vedení KSČ o disentu a opozici.* I. m. 39. p. A szlovák szamizdat lapok áttekintése: Čarnogurský, Ján:

- Slovenské samizdatové časopisy. In: uő: *Videné od Dunaja*. I. m. 375–380. p.
25. A Memorandum 88-at közli a *Kettős elnyomásban* című kötet, a Harminchármas levélét a *Vasárnap* 1990. február 9-i száma.
26. Ezek leírása pl. Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Tóth Károly. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, I. évf. (1999) 2. sz.; Gyurcsik Iván: Zárszó. In: Duray Miklós (szerk.): *Kettős elnyomásban*. 2. kiadás. <http://www.duray.sk/index.php?x=p5114>.
27. A memorandumot mintegy 300 személy írta alá. Tudatosítani kell azonban, hogy a kommunizmus idején az aláírásgyűjtés megszervezése nem volt egyszerű dolog, szinte csak baráti, személyes kapcsolatok révén volt lehetséges. Hogy valaki csatlakozott-e valamely ellenzéki beadványhoz, nemcsak a kurázsijától és gondolkodásmódjától függött, hanem attól is, volt-e olyan kapcsolata, amely szorosabban vagy lazábban az aktív ellenzékhez kötötte, tehát hogy egyáltalán eljutott-e hozzá az aláírandó beadvány.
28. A kommunista párt a maga módján reagált is a kezdeményezésre: a párttag aláírók egy része tárgyalási meghívást kapott. Ennek a találkozásnak a leírását lásd Gál Sándor: Mélyút, 1989. március 2. *Új Szó*, 1990. április 13.; Tóth Károly: Mélyutak rejtett ösvényein. *Új Szó*, 1990. április 19.
29. Jól jellemzi a csehszlovákiai hatalom elképzelését a „peresztrojkáról”, hogy 1989 elején egyszerre került sor a Büntető Törvénykönyv óvatos liberalizálására és a „közrend megzavarásáért”, illetve a szamizdatok terjesztéséért kiróható büntetési tételek megkétszerezésére. A magyar kisebbség legújabb kori történetéhez tartozik, hogy az utóbbi, „gumibot-törvény” néven elhíresült jogszabály előterjesztői között volt Fekete József, a Szövetségi Gyűlés magyar nemzetiségű képviselője is.
30. A találkozó részleteiről lásd Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Tóth Károly. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, I. évf. (1999) 2. sz. 132–134. p.
31. A nyilatkozatot az FMK első szóvivői, A. Nagy László és Tóth Károly jegyezték.
32. A november 25-én közzétett programnyilatkozat 10. pontja a demokratikus föderációt és a „nemzetiségek jogainak és helyzetének törvényes rögzítését a teljes és tényleges egyenjogúság elvének alapján” követeli.
33. A Magyar Diákszövetség első szóvivője Berényi József, Szép Attila és Vörös Péter volt; a szövetséget az országos koordinációs bizottságban Somogyi Szilárd képviselte. A megalakulásról lásd Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Berényi József, Szép Attila, Vörös Péter. Kézirat. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
34. Decemberig a pártközpont még megpróbálta fenntartani az ellenőrzést az általa kiadott lapok fölött. Lásd Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Szilvássy József. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, II. évf. (2000) 1. sz. 170–171. p.
35. Csehszlovákia 1968. augusztus 21-i megszállása után a szigorú szovjet felügyelet alá került pártvezetés a „prágai tavasz” minden emberi és polgári jogi vívmányát felszámolta. Kivételt az ország föderalizálása jelentett, amelyet 1969-ben még sikerült a parlamentben átültetni, kielégítve így a legfontosabb szlovák követelést. A történészek által azóta finomított, de egészében meg nem cáfolt érvelés szerint a szlovákok a föderációért cserébe feladták a demokratikus szabadságjogokat, azaz a „nemzeti” maga alá gyűrte a „demokratikust”. A szlovákiai rendszerváltás fontos témája volt, hogy ezt a történelmi hibát nem szabad megismételni. A szlovák–cseh viszonyok ez a traumája csapódott le a szlovákiai kisebbségi – nem csak magyar – elitek alább ismertetett megfontolásaiban.
36. A demokrácia és kisebbségünk esélyei. Beszélgetés Grendel Lajossal, Dobos Lászlóval, Berényi Józseffel. *Új Szó*, 1989. december 11. – 1991 májusában, tehát már utólag, Tóth Károly egyenesen a nacionalista konfrontáció előre jelezhető megjelenése miatti aggodalommal magyarázza a VPN és az FMK megszervezését és magatartását: meg akarták teremteni a polgári demokrácia jogintézményeinek alapjait, elfogadni a sarkalatos törvényeket a nemzeti ellentétek teljes erővel történő felszínre törése előtt, hogy meglegyen a mód ezek korlátozására, készen legyenek a konfliktuskezelési mechanizmusok. Lásd Schlett István: Szlovákia: Külön utakon – azonos célokért? Beszélgetés Bauer Győzővel, Gyurcsik Ivánnal, Gyurgyik Lászlóval és Tóth

- Károlyyal. In: Schlett István: *Kisebbségnevezésben. Beszélgetések és dokumentumok*. Budapest, Kosuth Könyvkiadó, 1993, 86–87. p.
37. A „harminchármas levele” aláírói egy részének kezdeményezésére létrejött Fórum néhány hetes működés után december közepén beolvadt a Csemadokba.
38. *Új Szó*, 1989 december 2.
39. A Csemadok 1990. márciusi rendkívüli, XV. közgyűlésén Mács József felszólalásában már komoly hibaként, a gyávaóság megnyilvánulásként értékeli a területi autonómia követelésének visszautasítását. A felszólalás szövegét közli a *Hét*, XXXV. évf. 14. sz. (1990. IV. 6.)
40. Lásd pl. Batta György: Sorskérdéseink. *Új Szó*, 1990 január 2. A szerző a létező lapstruktúra kapcsán írja: „Véleményem szerint nemzeti kisebbségünk csakis akkor képes majd létezni, ha eddigi intézményeit nemcsak megőrzi – és korszerűsíti –, hanem még gyarapítja is.”
41. A nemzetiségek jogállásáról szóló 144/1968. számú alkotmánytörvény az 1968. évi „prágai tavasz” egyik hozadéka. A szövetségi parlament a föderációról szóló 143/1968. számú alkotmánytörvénnyel egy napon, október 27-én szavazott róla. Történészek szerint a törvénytárban megjelent törvényszöveg hamisítvány, a parlament elé került javaslatban még szerepelt egyebek mellett az öngazgatáshoz való jog is. Ami a benne foglalt tételes jogokat illeti, azok tulajdonképpen azonosak az 1991-ben elfogadott Emberi Jogi Alkotmánylevélben, illetve a hatályos szlovák alkotmányban felsoroltakkal. Az egyetlen kivétel a négy legnépesebb nemzetiségi csoportot megillető jog a létszámarányos képviselethez „a képviselőtestületekben és egyéb választott szervezetben”. Az alkotmánytörvény 5. cikke szerint a végrehajtás módjáról további törvényeknek kell rendelkezniük, ahogy a tagköztársaságok törvényei határozzák meg azt is, milyen szervezet biztosítja a nemzetiségek jogait a törvényhozó és végrehajtó testületekben. A rendszerváltás előtti magyar beadványok, tiltakozások állandó témája volt, hogy ezek a törvények sosem születtek meg. Lásd pl. Janics Kálmán: Új nemzetiségi alkotmánytörvényt. *Vasárnap*, XXIII. évf. 17. sz. (1990. IV. 27.); Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc
- évtizede 1918–1998. Történeti vázlat. In: Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. köt. I. m. 58. p. Lásd a 63. számú jegyzetet. – Egy másik apró, de jellemző példája a már létező intézményekhez való ragaszkodásnak az a szinte országos méretű tiltakozás, amely az *Új Szó* című napilap hétfői magazinjának lehetséges megszüntetése miatt bontakozott ki 1990 februárjában. A megszüntetést a politikai pártok kerekasztala vetette fel azzal indokolva, hogy a Szlovákiában rendelkezésre álló újságpapír több mint háromötödét a Szlovákia Kommunista Pártja kiadójánál megjelenő lapok emésztették fel. Ezek közé tartozott az *Új Szó* és magazinja, a *Vasárnap* is, jóllehet a párt politikai irányításáról ekkor a magyar nyelvű lapok vonatkozásában már nem lehetett beszélni. Végül Szlovákia Kommunista Pártja, illetve a Pravda Kiadó lemondott a szóban forgó lapról. Ebben a konfliktusban egyébként az FMK is az *Új Szó* mellett állt ki, bár a papír újraelosztása a hozzá közel álló, 1989. december 15-től megjelenő *Nap* című lap érdekeit is szolgálta volna.
42. Ladislav Kováčot a Milan Čič vezette „nemzeti egyetértés kormányába” a diákok jelölték mint olyan tanárt, aki a rendszerváltás előtt sem titkolt véleményét a rendszerről. (A VPN csak egy tagot, Vladimír Ondrušt delegált a kormányba „megfigyelőként”, de fenntartotta magának a vétőjogot Čič személyi javaslataival szemben.) Hogy mi motiválta akkori magatartását, szinte beteges gyanakvását az FMK-val szemben is, máig nem világos.
43. Kövesdi Károly az *Új Szó* 1990. március 22-i számában politikai, Sági Tóth Tibor a *Hét* 1990. 33. számában (1990. VIII. 17.) szakmai szempontból elemzi és veti el a tervezetet. Az ellenállás már csak azért is várható volt, mert bár a Csehszlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége mint országos fórum csak január 13-án alakult meg, a pedagóguskollektívák már december folyamán létrehozták saját fórumaikat, és megfogalmazták követeléseiket, amelyek a helyi problémákon túl éppen a magyar tannyelvű iskolák specifikus kezelését célozták a tanrend, a tanfelügyelet stb. szempontjából. A közös igazgatású iskolák szétválasztásának szintén általa-

nos követelése mögött csak részben szakmai indokok, részben a vezetők kinevezése, a források elosztása miatti magyar sérelmek álltak. Az első választások után alakult szlovák kormány tovább alkalmazta a „vegyesen lakott területek oktatásügye” koncepciót, de már inkább olyan szervezeti kérdésekre szűkítve azt, mint pl. az önálló iskolai osztályok nyitásához szükséges minimális diáklétszám. Lásd pl. *Návrh zásad zriadovania a prevádzky škôl na národnostne zmiešaných územiach SR*. Bratislava, 9. 1. 1991. č. 8782/1990-22.

44. A VPN és az FMK 1990. január 21-i keltezésű közös nyilatkozata a nemzetek, nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok együttéléséről többek között visszautasítja a reciprocitás elvének alkalmazását, elismeri a kollektív jogokat és az öngazgatás elvét, a nemzetközi közösség jogát az emberi és kisebbségi jogok betartásának ellenőrzésére. A gesztus értékű lépések között említendő a VPN képviselőinek részvétele az 1990. március 15-i koszorúzáson vagy a VPN és az FMK elnökének közös levele Románia prágai nagykövetéhez a marosvásárhelyi pogrom ügyében. A kezdeti időszakban rendkívül heterogén támogatottsági bázisú mozgalmat a párttá alakulás során többek között a magyarkérdéshez való viszony is megosztotta. Az 1990–1992-es beharcolból a VPN-vezetés kisebbségek iránt nyitott része veszteséket kellett ki, ami megpecsételte a közös nyilatkozat sorsát is.
45. Ebből a szempontból különösen emlékezetes az a március 1-jei pozsonyi tüntetés, amelyet Ján Budaj, a VPN ügyvivője megválasztása ellen szerveztek a szlovák parlament elnöki tisztségébe. Ugyanakkor a VPN-nek öt nappal később sikerült rokonszenvtüntetést szerveznie, amelyet a Štúr Társaság és más „nemzeti” szerveződések támogatói hiába próbáltak megzavarni.
46. A beszéd teljes szövegét közli az *Új Szó* 1990. március 6-i száma.
47. Kis csoportok szítják a feszültséget. *Új Szó*, 1990. március 29. Nyugalom és feszültség. *Nap*, 2. évf. (1990) 26. sz.
48. Schlett István: *Kisebbségnevezésben*. I. m. 146–147. p. Az FMK természetesen nem a Schlett által itt leírt jegyek okán határozta meg önmagát liberális pártként, de ezek a jegyek valóban szervesen következtek a sajtóságos kisebbségi liberalizmusból.
49. Bárdi Nándor: *Törésvonalak keresése és összehasonlítása a határon túli magyar politikában 1989–1998*. A tanulmány 2001-ben készült. Megtalálható: <http://www.geocities.com/ihun-sor/hunnia/toresvonalakesoszehasonlitasok.htm>.
50. A Szövetségi Gyűlés 1989. november 28-án fogadta el a 183/1989. számú alkotmánytörvényt, amely átmeneti időre, a legközelebbi szabad választásig intézkedett a megüresedett parlamenti helyek sorsáról. Eszerint az akkor még egymandátumos választási körzetekben nem került sor pótválasztások kiírására, hanem a szövetségi és a nemzeti parlamentek maguk választhatták, kooptálhatták az új képviselőket. Jelölési joguk a törvény szerint a politikai pártoknak volt úgy, hogy a jelölteket Csehországban a Polgári Fórummal, Szlovákiában a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalommal kellett egyeztetniük. A visszahívások, lemondások függvényében több hullámban zajló kooptálások során a Szövetségi Gyűlés magyar nemzetiségű képviselője lett 1990. január 30-án Popély Gyula, Duray Miklós, Németh Zsuzsa, Sándor Eleonóra, Világi Oszkár (mind a VPN és az FMK közös jelöltjeként), 1990. február 27-én Gémesi Károly (VPN-FMK), valamint Takács Imre (Csehszlovákia Kommunista Pártja). A Szlovák Nemzeti Tanácsba kooptálták 1990. január 12-én Zászlós Gábort (VPN-FMK), 1990. február 9-én Bauer Győzöt (Csehszlovákia Kommunista Pártja), Csekes Erikát, Grendel Lajost, Kovács Lászlót, Nagy Lászlót, Pirovits Lászlót (mind VPN-FMK), Hamerlik Rudolfot (Kereszténydemokrata Mozgalom), Csáky Józsefet (Szabadság Párt).
51. Az FMK 1989. december 12-i nyilatkozatában Marián Čalfa ellenállásának tulajdonítja a kudarcot. Angyal Béla: A Független Magyar Kezdeményezés történeti kronológiája. In: *Szabadság és felelősség. A Magyar Polgári Párt programja*. H. n. [Pozsony], Magyar Polgári Párt, 1992, 124. p.
52. Duray Miklós: Az első zárszámadás. Elnöki beszámoló az Együttélés Politikai Mozgalom III. kongresszusán, Kassán, 1991. február 23-án. <http://www.duray.sk/index.php?x=p303>. Szabó Rezső közlése szerint viszont Duray Miklós öt már 1989. december 6-a előtt tájékoztatta pártalapítási elképzeléseiről. Elbeszélte történelm.

- A rendszerváltás évei: Szabó Rezső. Kézirat. Bibliotheca Hungarica, Somorja.
53. Az ilyen műsorok, elsősorban a Panoráma hatása azért lehetett fenomenális, mert egyrészt kereskedelmi csatornák még nem léteztek, másrészt ha a választék a Csehszlovák Televízió és a Magyar Televízió műsoraiból állott, a magyarul értők választása nem lehetett kétséges.
54. Az előkészítő bizottság tagjai: Duray Miklós, Gyurcsík Iván, Harna István, Rózsa Ernő, Kmeczko Mihály, Kura Sándor, Puntigán József, Juhász Ilona, Ambrus Ferenc, Gál Sándor, Gyimesi György. *Új Szó*, 1990. február 7.
55. „Szerveződik az Együttélés politikai mozgalom. A mozgalom egyik kezdeményezője a Csemadok, szövetségünk a szervezőmunkában is részt vállal. Távol áll tőlem a gondolat, hogy egyetlen mozdulattal is kényszerítsem szövetségünkre ezt a mozgalmat. Minden Csemadok-tag szuverén joga, hogy milyen pártba lép. Mégis szükségét érzem, hogy kiálljak az Együttélés politikai mozgalom szerveződése mellett. Pártolom ezt a szerveződést, s kívánom segíteni is. [...] Kérem a Csemadok tagságát, szervezetét, hogy segítse, s támogassa az Együttélés politikai mozgalmat.” Dobos László társelnök beszámolója. *Hét*, XXXV. évf. 18. sz. (1990. V. 5.).
56. *Új Szó*, 1990. február 24.
57. Duray Miklós: Az első zárszámadás. Elnöki beszámoló az Együttélés III. kongresszusán. *Kassa*, 1991. február 23. <http://www.duray.sk/index.php?x=p303>.
58. Duray Miklós: Új politikai érték születik. In: Duray Miklós (szerk.): *Önrendelkezési kísérleteink*. 1999. <http://www.duray.sk/index.php?x=p204>.
59. A bejegyzés 1990. február 27-én történt meg.
60. A Független Magyar Kezdeményezés programnyilatkozata. In: *Szabadság és felelősség*. I. m. 109–116. p.
61. *Az Együttélés Politika Mozgalom politikai programja*. 1990. május. <http://www.duray.sk/index.php?x=p206>.
62. A programnyilatkozatában szereplő ide vonatkozó része nélkülözi a cél eléréséhez vezető eszközök meghatározását: „A nemzeti kisebbségeknek létre kell hozniuk azokat a posztokat mindhárom fő hatalmi központban, amelyekben az általuk demokratikusan választott képviselők természetes politikai úton érvényesíthetik a kisebbségek érdekeit. Ez a feltétele annak, hogy a nemzeti kisebbségek maguk döntsenek minden olyan kérdésben, amelyek csak őket érintik, és egyenrangú félként dönthessenek azokban a kérdésekben, melyek őket is érintik.” Uo. 112. p.
63. Az előkészítő bizottság nevében Janics Kálmán, Ordódy Katalin, Popély Gyula, Lapos József, Földessy László és Zilizi Tihamér írta alá a december 30-i felhívást (Popély Gyula azonban tévedésnek minősítette neve feltüntetését, és azonnali helyreigazítást kért). A szervezőbizottság két szóvivője Hamerlik Rudolf és Rajczy László volt.
64. A koalíciókötéssel kapcsolatos vita dokumentumait közli K. Cséfalvay Eszter (szerk.): *Közösségünk szolgálatában. A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom öt esztendeje*. Pozsony, MKDM, 1995, 37–39. p.
65. Az eredetileg az *Új Szóban* 1990. április 20-án megjelent írást közli K. Cséfalvay Eszter (szerk.): *Közösségünk szolgálatában*. I. m. 35–37. p.
66. Az Együttélés politikai mozgalom a demokráciáért és az emberi jogokért alapszabálya. Pozsony, 1990. március 31. In: Pogány Erzsébet (szerk.): *Az Együttélés öt éve. Eseménynaptár és dokumentumgyűjtemény 1990–1995*. Pozsony, Együttélés Központi Iroda, é. n. [1995], 150. p. Az egyházi ingatlanok kérdése nem szerepel az Együttélés részletesebb választási programjában sem. Lásd Az Együttélés Politikai Mozgalom programja. Hitélet. *Új Szó*, 1990. április. 18.
67. A Független Magyar Kezdeményezés programnyilatkozata. 1990. január 18. In: *Szabadság és felelősség*. I. m. 113–114. p.
68. A kisebbségi pártstratégiákról közép-európai összehasonlításban lásd Mátrai Julianna: A kisebbségi pártok politikai stratégiái Közép- és Kelet-Európában. I–II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, I. évf. (1999) 2. sz. 15–40. p., II. évf. (2000) 1. sz. 29–45. p.
69. A Szövetségi Gyűlés 24. ülésének jegyzőkönyve. <http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/024schuz/s02410.htm>.
70. Duray Miklós kivételével ekkor természetesen még nem az Együttélés nevében – Vitéz Erika a kommunista választások idején lett képviselő, Popély Gyula, aki kooptálás útján kapta a mandátumát, függetlenként mutatkozott be. Sidó

- Zoltán, aki szintén a rendszerváltás előtt került a parlamentbe, a választási időszak lejártá után már nem vállalt aktív (párt)politikai szerepet. Az ő hozzászólása a Csemadok álláspontjának tolmácsolásaként is felfogható, bár ő maga erről nem tett a beszéd során említést.
71. A parlamenti küszöb bevezetésén túl a törvényjavaslat „antidemokratikus” elemei közé sorolták még a felszólalók azt is, hogy a választásokon indulni akaró pártoknak tízezer tagot vagy támogató aláírást kellett felmutatniuk, hogy a pártlistákkal szemben hátrányba kerülnek a függetlenként indulni akarók, hogy a képviselők nem a választók, hanem a pártok érdekeit fogják képviselni (de nem javasolták a többségi képviseleti rendszer bevezetését).
72. Az 1971-ben elfogadott választási törvényekben (44/1971, 55/1971, 56/1971) utalás sem volt a nemzetiségek képviseletére, viszont az egymandátumos választási körzetekben induló jelölteket a kommunista párt, illetve a Nemzeti Front egyéb szervezetei javasolták.
73. A későbbiekben, miután bebizonyosodott, hogy a magyar pártok bizton számíthatnak 9–11 százalékos körüli szavazatarányra a választásokon, gyakorlatilag feladták a kedvezményes elbírálás követelését. Sőt, a Magyar Koalíció Pártja később egységesen támogatta a választásokon való indulás feltételeinek komoly szigorítását is. 1994 áprilisában mind az Együttélés, mind az MKDM a leghatározottabban visszautasította a Demokratikus Baloldali Pártja javaslatát az ötszázalékos küszöb törlésére a kisebbségi pártok esetében. A választási küszöb selektív alkalmazásának veszélyeire egyébként rámutat az Európai Emberi Jogi Bíróság egyik 2004. évi döntése is. A bíróság jogosnak ismerte el a lengyel hatóságok eljárását, amikor azok megtagadták a „szláviai nemzeti kisebbség” szervezetének bejegyzését azért, mert véleményük szerint a szervezet célja a választási törvény kisebbségi szervezeteire vonatkozó kedvezményeivel való visszaélés volt. (Gorzelik and others v. Poland. Application no. 44158/98.)
74. A problémáról részletesen lásd László Béla: A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után. In: Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. II. köt. I. m. 155–164. p.
75. Az *Új Szó* 1990. január 15-i tudósításából nem derül ki, milyen visszhangot váltott ki a közgyűlésen a javaslat. Jozef Pastier a kormány március 28-i kibővített ülésén is megismételte a javaslatot.
76. Lásd pl. Sidó Zoltán: *Közügy*. Komárom, Schola Comaromiensis, 2002, 23. p.; László Béla: i. m. 153. p. Ez utóbbi szerző úgy látja, hogy a föderáció és a tagköztársaságok közötti hatáskörelosztás eldöntöttsége okán az egyetem „létrehozásának esélyei a Szövetségi Gyűlésben már 1990 februárjára szertefoszlottak”.
77. A Szlovák Nemzeti Tanács Elnöksége 1990. április 26-án hagyta jóvá a szlovák parlament bizottságainak jelentését a törvénytervezet megtárgyalásáról, miközben a Szövetségi Gyűlés május 2-án már a választások előtti utolsó ülését tartotta.
78. Hogy érvényt szerezzünk akarataunknak. Beszélgetés dr. Pukkai Lászlóval, a Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége ügyvivői testületének vezetőjével. *Új Szó*, 1990. április 5.
79. Különböző utakon nemzeti kisebbségünk jogaiért, érdekeink képviseletéért. Kerekasztal-beszélgetés a magyar politikai mozgalmak képviselőivel. *Új Szó*, 1990. május 25. (Kovács László hozzászólása.)
80. 2003-ban, amikor a Magyar Koalíció Pártja kormányzati súlyának köszönhetően a szlovák parlament törvényt alkotott egy magyar állami egyetem létrehozásáról, ez a típusú érvelés már nem volt meghatározó; az előtérbe a szlovákiai felsőoktatásban résztvevő magyar diákok alacsony számára történő indokok kerültek. A nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumok elfogadásának körülményeiről a közép-európai rendszerváltást követően lásd Bíró, Gáspár: *The Role of International Factors and Fora in the Management of Ethnic Conflict in Eastern and Central Europe*. Teleki László Foundation Institute for Central European Studies, Occasional Papers No. 7, Budapest, 1996.
81. „Tekintettel arra, hogy a Nyitrai Pedagógiai Kar Magyar Tagozata megkapta a kormánytól azt a pénzt, amelyre a bővítéshez elengedhetetlen szüksége volt és az elkövetkező évben is fog kapni annyi pénzt, amennyi oktatásügyünk heveny problémáinak megoldásához kell, a komá-

- romi Jókai Egyetem alapításának szükségessége enyhült. Az egyetem létrehozása mellett szóló legnagyobb érvet kivették a kezünkől.” Fister Magda: Mi újság a Simonyi Alapítvány ügyében? *Hét*, XXXV. évf. 40. sz. (1990. október 5.)
82. Ne egymással szemben. *Nap*, I. évf. 1. sz. (1989. december 15.)
83. A látható Duray. *Hét*, XXXV. évf. 8. sz. (1990. február 23.)

IRODALOM

- Antalová, Ingrid (red.): *Verejnost' proti násiliu 1989–1991. Svedectvá a dokumenty*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, 1998.
- Bárdi Nándor: Törésvonalak keresése és összehasonlítása a határon túli magyar politikában 1989–1998. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, II. évf. (2000) 1. sz. 47–68. p.
- Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2000.
- Blažek, Petr: Výbor na obranu Ivana Polanského. In: Kmeť, Norbert–Marušiak, Juraj: *Slovensko a režim normalizácie*. Bratislava, Ústav politických vied SAV, é. n.
- Bock, Ivo–Hänsgen, Sabine–Schlott, Wolfgang: Kultúra a cenzúrán túl. In: Rissmann, Erika (szerk.): *Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956–1989*. Budapest, Stencil Kiadó–Európai Kulturális Alapítvány, 2004, 116–135. p.
- Čarnogurský, Ján: A Duray-ügy, a szlovákok és a magyarok ügye. In: *Csehszlovákiai nonkonformisták az országban élő magyar kisebbség helyzetéről és a nemzetiségi kérdékről*. New York, Hungarian Human Rights Foundation, 1989, 52–55. p.
- Čarnogurský, Ján: *Videné od Dunaja*. Bratislava, Kalligram, 1997.
- Csehszlovákiai nonkonformisták az országban élő magyar kisebbség helyzetéről és a nemzetiségi kérdékről*. New York, Hungarian Human Rights Foundation, 1989.
- Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, Püski, 1983.
- Duray Miklós: *Kutyaszorító II*. New York, Püski, 1989.
- Duray Miklós: Az európai Kelet-Közép-Európában: valóság vagy csupán vágy? In: *Csehszlovákiai nonkonformisták az országban élő magyar kisebbség helyzetéről és a nemzetiségi kérdékről*. I. m. 1–33. p.
- Duray Miklós: *Változások küszöbén*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. <http://www.duray.sk/index.php?p=301>.
- Duray Miklós: *A szlovákiai magyar iskolák védelmében*. Hungarian Human Rights Foundation. <http://www.duray.sk/index.php?p=101>.
- Duray Miklós (szerk.): *Önrendelési kísérleteink*. <http://www.duray.sk/index.php?p=201>.
- Duray Miklós (szerk.): *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978–1988*. New York, Hungarian Human Rights Foundation–Püski, 1989. <http://www.duray.sk/index.php?p=5001>.
- Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Berényi József. Kézirat. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Szabó Rezső. Kézirat. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Szilvassy József. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, II. évf. (2000) 1. sz. 157–184. p.
- Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Szép Attila. Kézirat. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Tóth Károly. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, I. évf. (1999) 2. sz. 109–146. p.
- Elbeszélte történelem. A rendszerváltás éve: Vörös Péter. Kézirat. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)-szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I–IV. köt. Budapest, Ister, 1998–2000.
- Gál, Fedor: *Z prvej ruky*. Bratislava, Archa, 1991.
- Gruntorád, Jiří: Státní bezpečnost proti Chartě 77 – Akce Izolace. In: *Securitas Imperii 5. Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu P ČR 1999*. Elektronikus formában hozzáférhető: http://www.mvcr.cz/policie/udv/securita/securi_5.pdf.

- Horský, Michal (red.): November '89 v regi3noch Slovenska a dnešok. Martin, Trnavská univerzita, 2000. /Politologický rad, II./
- K. Cséfalvay Eszter (szerk.): *Közösségünk szolgálataiban. A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom öt esztendeje*. Pozsony, MKDM, 1995.
- Kmeť, Norbert–Marušiak, Juraj (red.): *Slovensko a režim normalizácie*. Bratislava, Ústav politických vied SAV, é. n.
- Koudelka, František (red.): *Vedení KSC o disentu a opozici. Dokumenty z ledna 1986 – října 1989*. Praha, Československé dokumentační středisko, o. p. s.–Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999.
- Krejčí, Oskar: Most do neznáma. *Slovo*, 1989. 35. sz.
- Kusý, Miroslav: A nem-szlovák jelenség. In: *Csehszlovákiai nonkonformisták az országban élő magyar kisebbség helyzetéről és a nemzetiségi kérdésről*. New York, Hungarian Human Rights Foundation, 1989.
- László Béla: A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után. In: Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. II. köt. Budapest, Ister, 1998, 155–164. p.
- Marušiak, Juraj: Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie. In: Pešek, Jan–Szomolányi, Soňa (red.): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav Slovenskej akadémie vied a Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, é. n., 54–76. p.
- Marušiak, Juraj: Maďarská menšina v slovenskej politike v rokoch normalizácie. In: Kmeť, Norbert–Marušiak, Juraj (red.): *Slovensko a režim normalizácie*. Bratislava, Ústav politických vied SAV, é. n., 222–279. p.
- Mátrai Julianna: A kisebbségi magyar pártok politikai stratégiái Közép- és Kelet-Európában. I–II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, I. évf. (1999) 2. sz. 15–40. p., II. évf. (2000) 1. sz. 29–45. p.
- Mikloško, František: *Čas stretnutí*. Bratislava, Kalligram, 1996.
- Pešek, Jan: Pohľad štátnej moci na disent na Slovensku v „ére prestavby”. In: Pešek, Jan–Szomolányi, Soňa (red.): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav Slovenskej akadémie vied a Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, é. n., 45–53. p.
- Pešek, Jan–Szomolányi, Soňa (red.): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, Historický ústav Slovenskej akadémie vied a Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, é. n.
- Pogány Erzsébet (szerk.): *Az Együttélés öt éve. Eseménynaptár és dokumentumgyűjtemény 1990–1995*. Pozsony, Együttélés Központi Iroda, é. n. [1995]
- Prečan, Vilém (red.): *Charta 77. 1977–1989*. Scheinfeld–Schwarzenberg–Bratislava, 1990.
- Rissmann, Erika (szerk.): *Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában 1956–1989*. Budapest, Stencil Kiadó–Európai Kulturális Alapítvány, 2004.
- Schlett István: *Kisebbségnézöben. Beszélgetések és dokumentumok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1993.
- Sidó Zoltán: *Közügy*. Komárom, Schola Comaromiensis, 2002.
- Szabadság és felelősség. A Magyar Polgári Párt programja*. H. n. [Pozsony], Magyar Polgári Párt, 1992.
- Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyar közösség nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat. In: Filep Tamás Gusztáv–Tóth László (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. köt. Budapest, Ister, 1998, 60–61. p.
- Szomolányi, Soňa: Prehístória, zrod a rola aktéra novembra '89 – VPN. In: Antalová, Ingrid (red.): *Verejnosť proti násiliu 1989–1991. Svedctvá a dokumenty*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, 1998, 13–21. p.
- Škaloud, Jan: Rozdiely v priebehu normalizácie v Českej a Slovenskej republike a dopady po jej skončení na samostatné štáty. In: Kmeť, Norbert–Marušiak, Juraj (red.): *Slovensko a režim normalizácie*. Bratislava, Ústav politických vied SAV, é. n.
- Žatkuliak, Jozef (red.): *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1990)*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku–Historický ústav SAV, 1999.